

ŽENSKA STRANA ZAGREBAČKOG SVEUČILIŠTA U MEĐURAĆU¹

Ida Ograjšek Gorenjak

UDK: 378.4-055.2(497.5 Zagreb)“192/193“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Rad donosi analizu studentica Zagrebačkog sveučilišta u međuratnom razdoblju. Kvantitativno se obrađuju statistički podaci s obzirom na njihov broj, distribuciju po fakultetima, udio u pojedinim fakultetima i ukupnoj studentskoj populaciji, socijalnu strukturu i uspjeh na fakultetu. Dobiveni rezultati smještaju se u kontekst razvoja Sveučilišta, društveno-političkih procesa i specifične rodne problematike. Uz to, nastoji se odgovoriti na pitanja što je motiviralo studentice da izaberu određene studije, kakve su bile mogućnosti zapošljavanja, po čemu su se studentice eventualno razlikovale od njihovih kolega, koje su bile granice njihovih obrazovnih mogućnosti te kakav je bio odnos javnosti prema studenticama. Na kraju daje se kratak pregled zaposlenica Sveučilišta u istom periodu.

Ključne riječi: studentice, Zagreb, Sveučilište, međuraće, ženska povijest, povijest školstva

Zagrebačko sveučilište nije upisivalo studentice sve do početka 20. stoljeća. U toj odluci nije bilo osobito usamljeno. Tijekom druge polovine 19. stoljeća žene su mogle studirati tek u nekoliko europskih gradova, a i ondje često samo na odabranim studijima i s ograničenim pravima. U našem neposrednom okruženju prva se studentica upisala na Visoku školu u Beogradu još 1871. godine, no sveučilišta u Bukureštu, Budimpešti ili Beču tek su krajem devedesetih godina 19. stoljeća počela otvarati vrata ženama. Otprilike u isto vrijeme Mudroslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu upisuje prve slušačice (1895.), a onda i redovite studentice (1901.).² To je konkretno značilo da su mogle birati studije iz humanističkih (filologija, filozofija, povijest, povijest umjetnosti), društvenih (pedagogija) i prirodoslovno-matematičkih predmeta (geografija, biologija, botanika, zoologija, kemija, matematika, fizika) te biomedicine (farmaceutski tečaj).

Prve studentice bile su malobrojne, ali tim više značajne. Tih tri do deset žena godišnje utiralo je put budućim generacijama. Radovi koji se njima bave spominju ih poimenice.

¹ Rad je nastao uz potporu projekta HRZZ-a „Moderne misleće žene: Intelektualni razvoj žena u Hrvatskoj 20. stoljeća“, MMŽ/MWT (šifra 3732).

² Deborah SIMONTON, *Women in European Culture and Society: Gender, Skill and Identity from 1700*, Abingdon 2010., 138–140, 258–262; Tihana LUETIĆ, „Počeci visokoškolskog obrazovanja za žene u Hrvatskoj i usporedba sa stanjem u susjednim zemljama“, *Historijski zbornik*, 59/2006., 61–68.

Ističu se imena prvih slušačica (Natalija Wickerhauser, Marija Jambrišak, Camilla Lucerna, Jagoda Truhelka i Marija Horvat), prvih redovitih studentica (Milica pl. Bogdanović, Milka Maravić, Vjera Tkalčić), prvih žena koje su položile državni ispit (Milica pl. Bogdanović) i prvih doktorica znanosti (Milica pl. Bogdanović, Josipa Steinkuš, Vjera Rojckatušić), a Tihana Luetić je u podrobnoj analizi prvih sveučilištarki nabrojila svih 158 žena koje su pohađale nastavu u razdoblju od 1895. do 1914. godine. Diplomirala je svega dvadeset i jedna od njih.³

Rad je svojevrsan nastavak ove priče te nastoji ispisati drugo poglavlje ženskog osvajanja Zagrebačkog sveučilišta. Temelji se na kvantitativnoj analizi statističkih podataka s ciljem detektiranja osnovnih trendova u kretanju broja studentica, distribucije po fakultetima, udjela u ukupnoj studentskoj populaciji te socijalnog statusa, regionalne raspoređenosti i uspjeha na studijima. No, uz to postavlja dodatna pitanja: što je motiviralo djevojke da upišu određene studije, kakve su šanse imale nakon studija, kako ih je percipirala sredina i na koji način su sudjelovale u svakodnevnom studentskom životu?

Statistički podaci o studentskoj populaciji međuratnog razdoblja mogu se naći u dvjema spomenicama Sveučilišta (iz 1925. i 1969. godine)⁴ te u godišnjacima Zagrebačkog sveučilišta koji su izlazili u višegodišnjim periodima 1929., 1933. i 1940. godine.⁵ Uz ove izvore, postoje i statistički referati o zagrebačkim studenticama (do školske godine 1934./1935.) i ženama u zvanju (1935. godine) koje je Ljiljana Turkalj Šarić napravila za Udrugu univerzitetski obrazovanih žena (dalje: UUOŽ) 1936. godine.

Referati Ljiljane Turkalj Šarić napravljeni su na temelju tada dostupnih statističkih informacija, istraživanja studentica u arhivama fakulteta i institucija, osobnih i telefonskih kontakata. Podaci su neujednačeni u vrsti i načinu prikazivanja (nekad iznosi brojke, nekad postotke), pa čak i vremenu koje obrađuju. No, tekst je vrlo zanimljiv i informativan zbog popratnih komentara te informacija o obiteljskim prilikama studentica i standardu stanovanja⁶. Godišnjaci Zagrebačkog sveučilišta iz tog razdoblja daju prikaz redovitih i izvanrednih studenata i studentica prema fakultetima i semestrima, no postoje određene manje razlike u načinu iznošenja od razdoblja do razdoblja te ne pružaju podatke za akademske godine nakon 1939. godine. *Spomenica* iz 1925. godine vrlo malo spominje žene te daje tek šturi tablični prikaz studentica prema fakultetima do 1924. godine. *Spomenica* iz 1969. godine znatno je informativnija. U njezinu drugom svesku iskazani su statistički podaci za sveukupnu studentsku populaciju i posebno ženske redovite slušačice zimskog semestra za

³ Ranka FRANZ-ŠTERN, „Žene na Sveučilištu u Zagrebu – od prvih studentica i nastavnica do danas“, *Sveučilišni vjesnik*, 48/2002., br. 1–4, 31–33; T. LUETIĆ, „Prve studentice Mudroslovnog fakulteta Kr. sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu“, *Povijesni prilozi*, 21/2002., br. 22, 199–207.

⁴ *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924. Spomenica akademickog senata*, Zagreb 1925.; Jaroslav ŠIDAK (ur.), *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, sv. II., Zagreb 1969. *Spomenica* je dostupna na mrežnim stranicama Sveučilišta u Zagrebu. Objavljeni su i statistički podaci za svaki fakultet. (<http://www.unizg.hr/o-sveucilistu/sveuciliste-jucer-danas-sutra/povijest-sveucilista/monografije-sveucilista-i-sastavnica/>)

⁵ *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1924/25-1928/29*, Zagreb 1929.; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1929/30-1932/33*, Zagreb 1933.; *Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu za školske godine 1933/34-1938/39*, Zagreb 1940.

⁶ Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB), fond Udruga univerzitetski obrazovanih žena (dalje: UUOŽ), 1936./Pravilnici, „Studij žena po fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri u Zagrebu i savskoj banovini“, kut. 4.

svaki pojedini fakultet, prateći pri tome suvremenu strukturu Sveučilišta. Rabili su nekoliko izvora za međuratno razdoblje: *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924. Spomenica akademickog senata* (za razdoblje do 1924. godine), *Godišnjak Sveučilišta u Zagrebu za 1924/25-1928/29* (za razdoblje do 1929. godine), *Godišnjak Jugoslavije (za godine 1929-1940)* (za razdoblje do 1939. godine) te podatke dobivene od fakultetâ za razdoblje od 1939. do 1941. godine⁷.

Kvantitativna analiza ovoga rada temelji se na *Spomenici u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* iz 1969. (dalje: *Spomenica* iz 1969. godine) koja jedina daje kontinuirani niz podataka za čitavo razdoblje. To znači da su obrađeni podaci za redovite studente i studentice upisane u zimski semestar svake školske godine, a isključeni su izvanredni studenti i studentice. Prema godišnjacima Sveučilišta, daje se zaključiti da su izvanredni slušači i slušačice bili pojedinačni slučajevi te stoga nisu bitno utjecali niti na ukupan broj niti na trendove. Naravno, prilikom analize dolazilo je do nedoumica. Značajan problem predstavljala je činjenica da u *Spomenici* iz 1969. godine nisu izdvojeni podaci za polaznice Gospodarsko-šumarskog fakulteta, ali, zanimljivo, izraženi su podaci o broju diplomantica na tom fakultetu. Sudeći i prema podacima *Godišnjaka Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1929/30-1932/33* i analize UOOŽ-a, broj polaznica agronomije naglo se povećao tijekom tridesetih godina. Tada se popeo na oko pedeset studentica godišnje, što je bilo oko 5% ukupnog broja sveučilištarki. Zanimarivanje ovih podataka učinilo bi cijelu analizu ništavnom. Stoga su podaci za Gospodarsko-šumarski fakultet preuzeti iz *Godišnjaka Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1924/25-1928/29*, *Godišnjaka Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1929/30-1932/33* i *Godišnjaka hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu za školske godine 1933/34-1938/39*. Pritom treba istaknuti da se brojevi u godišnjacima podudaraju s procjenom referata UOOŽ-a te da se ukupan broj muških i ženskih slušača u tim godišnjacima također podudara s ukupnim brojem iskazanim u *Spomenici* iz 1969. godine.

Niti jedan od ovih izvora ne daje podatke za socijalnu strukturu studentica, niti njihovu regionalnu pripadnost. Stoga je dragocjena analiza zdravstvenih listova studenata i studentica koju je proveo Andrija Štampar. Naime, od 1939./1940. godine na Sveučilištu postoji Ured za socijalnu i zdravstvenu zaštitu preko kojeg su studenti ostvarivali pravo na besplatno zdravstveno osiguranje. Oni su prilikom upisa bili dužni ispuniti Zdravstveni list koji je sadržavao i pitanja o njihovim socijalnim i obiteljskim prilikama. Andrija Štampar je navedene podatke za prvu godinu (1939./1940.) obradio i objavio u knjižici *Socijalna i zdravstvena zaštita slušača*.⁸

Uz ove izvore koristili su se i tekstovi u ženskim i akademskim časopisima toga vremena te razne analize o položaju obrazovanih žena koje je tijekom čitavog razdoblja provodio UOOŽ. Referentni je okvir analize Zagrebačko sveučilište. To znači da su se iskazivali podaci za one fakultete koji su dio Sveučilišta. Za Veterinarski fakultet iskazani su od 1924.

⁷ Zora STEIMAN, „Bilješke o izvorima podataka i objašnjenja“, u: *Spomenica*, sv. II., 417–419. (http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Spomenica/drugi_dio/1415_Statisticki-Podaci.pdf)

⁸ Andrija ŠTAMPAR, *Socijalna i zdravstvena zaštita slušača*, Zagreb 1940.

godine, a za Tehnički od 1926. godine. Ekonomski fakultet, Viša pedagoška škola i umjetničke akademije nisu tada bili dio Sveučilišta te njihovi podaci nisu uzeti u obzir.

I. ODLUČITI STUDIRATI: AKADEMSKI I RODNI ČIMBENICI

Krajem rata otvaraju se uzbudljive akademske mogućnosti za žene. Počeci pozitivnih promjena najavljuju se već u rujnu 1918. godine, kada im se otvaraju vrata Pravnog i novoosnovanog Medicinskog fakulteta.⁹ Novi temeljni dokument Kraljevine SHS učinio je korak dalje. Vidovdanski ustav, nadahnut brojnim demokratskim ustavima koji se donose u isto vrijeme, garantirao je jednaku mogućnost obrazovanja svim građanima Kraljevine, što je značilo da su ženama postali dostupni gotovo svi postojeći studiji u državi, kao i oni koji su se tek trebali osnovati.¹⁰ Jedini fakulteti Zagrebačkog sveučilišta koje žene nisu pohađale u međuratnom razdoblju bili su studiji teologije (Bogoslovni i Pravoslavni bogoslovni fakultet). Pravne su prepreke, dakle, bile srušene. Kulturne će se tek trebati testirati.

Odluka o početku studiranja i izboru fakulteta ovisila je o nizu preduvjeta – osobnim ambicijama, obiteljskim prilikama ili trenutnoj društveno-ekonomskoj situaciji. No, dva su faktora utjecala na gotovo sve studentice: promjene na Zagrebačkom sveučilištu koje su utjecale na život i mogućnosti svih studenata i specifični rodni čimbenici.

Promjena državnog okvira utjecala je na strukturu, razvoj i značenje Zagrebačkog sveučilišta. Brisanjem stare podjele teritorija na Translajtaniju i Cislajtaniju otvara se prilika da Zagrebačko sveučilište napokon ispuni svoj potencijal regionalnog centra. U Zagreb počinju dolaziti studenti iz Dalmacije, Bosne i Hercegovine te Slovenije koji su tradicionalno gravitirali prema sveučilištima u Beču, Grazu ili Innsbrucku, a studiji medicine i veterine te Tehnička visoka škola privlačili su studente iz ostalih dijelova nove države. U prvih pet poslijeratnih godina oko polovina studenata Zagrebačkog sveučilišta nije bila iz Hrvatske, Slavonije ili Dalmacije. Bilježi se povećan broj Slovenaca, emigranata iz Rusije te studenata iz Vojvodine, Srbije i Crne Gore. Naravno, otvaranje Sveučilišta u Ljubljani i novih fakulteta u Beogradu djelomice je preusmjerilo ove trendove. Do kraja proučavanog razdoblja omjer hrvatskih i stranih studenata promijenio se u korist domaćih snaga, no Sveučilište je ipak zadržalo odlike regionalnog centra.¹¹

Nadalje, Sveučilište nastavlja rasti te se izbor i mogućnosti studiranja neprestano povećavaju. Osniva se Medicinski fakultet (1917.), Gospodarsko-šumarski fakultet (1919.), jedini Veterinarski fakultet u državi (1924.)¹², a farmaceutski tečaj na Filozofskom fakultetu prebista u četverogodišnji studij (1928.). Postojali su i razni studiji izvan Sveučilišta, od kojih su se neki s vremenom inkorporirali, a neki su ostali odvojeni tijekom čitavog razdoblja. Tehnička visoka škola je od 1919. do 1926. godine imala vlastitog rektora, a onda se reorga-

⁹ *Zbornik zakona i naredba valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, 14/1918., br. 24, 421–430.

¹⁰ Ida OGRAJŠEK GORENJAK, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb 2014., 252.

¹¹ *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 252–267; A. ŠTAMPAR, „Razvitak socijalne i zdravstvene zaštite visokoškolača“, *Liječnički vjesnik*, 63/1941., 105–106.

¹² Do 1936. godine, kada se otvara veterina u Beogradu.

nizirala u sveučilišni Tehnički fakultet na kojem su studenti i studentice mogli birati između arhitektonskog, građevinskog, kemijsko-inženjerskog, kulturno-tehničkog, električnog, brodograđevnog i brodstrojarskog smjera te dvogodišnjega geodetskog tečaja. S druge strane, Ekonomska komercijalna visoka škola (EKVŠ) dobila je 1925. godine status fakulteta, ali je tijekom čitavog razdoblja ostala izvan Sveučilišta. Jedini neuspjao projekt osnivanja novog studija jest Pravoslavni bogoslovni fakultet koji se nakon četiri godine rada (1920. – 1924.) morao ukinuti zbog premalog interesa.¹³ Sve je to dovelo do konstantnog rasta u broju sveučilištaraca te se do kraja istraživanog razdoblja ukupan broj studenata udvostručio.

Nagli rast broja studenata doveo je do velikog deficita smještajnih kapaciteta. Zagreb jednostavno nije imao razvijenu infrastrukturu koja bi mogla zadovoljiti potrebe rastućeg Sveučilišta. Studenti su dobivali na korištenje prohladne sobe s petnaest do dvadeset kreveta u zgradama na Sv. Duhu, starom rodištu, Puntjakovoj vojarni te u barakama u Ilici i Čanićevoj ulici. Početkom dvadesetih godina još je uvijek vladalo optimistično raspoloženje te se donose poneka inovativna rješenja. Poučen praškim primjerom, rektor Karlo Radončić regrutirao je same studente da izgrade dom u Vodnikovoj ulici, a u pomoć su povremeno stizale i obilne privatne dotacije. Uz to, studenti su se mogli vrlo jeftino ili čak besplatno hraniti u akademskim menzama. U drugoj polovini dvadesetih godina financijsko se stanje pogoršava. Ne samo da se ne grade nove institucije već se gube i stare. Vojska preuzima svoje barake i seli studente u vrlo nepopularan prostor na Josipovcu, a grad je deložirao Centralnu akademsku menzu koja od tada traži stalni smještaj i unajmljuje prostore koje si ne može priuštiti, zbog čega vidno poskupljuju i obroci u menzama.¹⁴

No, nove državne granice suočile su Sveučilište s novim ograničenjima. Činjenica da je Hrvatska izašla iz srednjoeuropskog multinacionalnog konglomerata umanjila je mobilnost zagrebačkih studenata. Smanjila se učestalost provođenja jednog ili više semestara na prestižnom bečkom, gradačkom ili praškom sveučilištu. Određenu pokretljivost nudile su malobrojne stipendije stranih vlada, od kojih je najizdašnija bila Francuska, koja je dodjeljivala desetak stipendija godišnje.¹⁵ Osim toga, došlo je do urušavanja starog sustava stipendija. U Austro-Ugarskoj postojao je uhodan običaj dodjeljivanja potpora polaznicima srednjih škola i sveučilišta. Zagrebački su studenti primali stipendije hrvatske i bosanske Vlade, pojedinih općina i gradova, zaklade Kr. plemićkog konvikta u Zagrebu i raznih privatnih zaklada (Draškovićeve, Strossmayerove, Grantsákove, Jukićeve, Novakovićeve, Prandauove, Burattijeve)¹⁶. Broj stipendiranih studenata varirao je od godine do godine, ali je u prosjeku oko 20% studenata moglo računati na neku vrstu potpore.¹⁷ Nakon rata većina

¹³ Hodimir SIROTKOVIĆ, „Sveučilište između dva rata (1918-1941)“, u: *Spomenica u povodu proslave 300 godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* (ur. Jaroslav Šidak), sv. I., Zagreb 1969., 132–133. (http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Spomenica/prvi_dio/0125_SveucilisteIzmeđuDvaRata.pdf)

¹⁴ *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 227–230; *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 24-25.

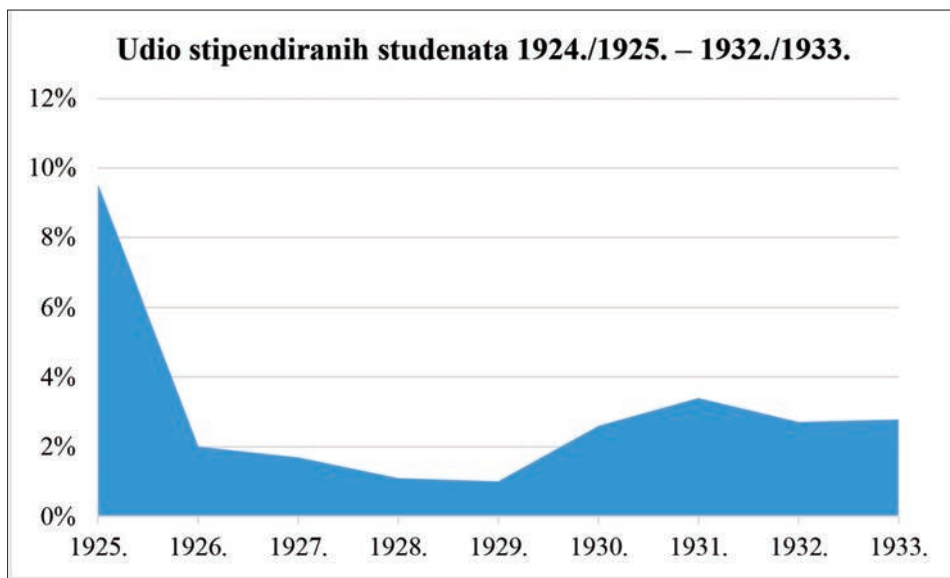
¹⁵ *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 231; *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 17; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 45; *Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu*, 41; H. SIROTKOVIĆ, „Sveučilište između dva rata“, 152–155.

¹⁶ *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 231.

¹⁷ T. LUETIĆ, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914). Društveni život, svakodnevica, kultura, politika*, Zagreb 2012., 80–98.

privatnih zaklada propada zbog devalvacije ili ulaganja glavnice u ratni zajam. Studenti su još jedno vrijeme mogli računati na tristotinjak državnih potpora godišnje koje je isplaćivala Pokrajinska vlada u Zagrebu, no nakon što je krajem 1924. godine ovu ulogu preuzelo Ministarstvo prosvjete u Beogradu, broj stipendija drastično se smanjio. Tako je akademske godine 1924./1925. zagrebačkim sveučilištarcima dodijeljeno 275 stipendija, a već je sljedeće godine taj broj spao na 65. U narednim godinama nastavila se tendencija opadanja, a najniža razina dosegla se akademske godine 1928./1929., kada je tek 1% ukupne studentske populacije primao neku vrstu potpore.¹⁸ Od 1929. godine u distribuciju stipendija uključuju se banovine i razna ministarstva (najviše Ministarstvo prosvjete te Ministarstvo vojske i mornarice), a ponovno se javljaju i privatni fondovi (Ivana i Roze Petrović, baruna Prandaua, Špire i Katarine Marković, Ivana i M. Trandafila, Petra Vojnovića, Josipa Dimitrovića itd.). Na godišnjoj razini raspodijelilo bi se više od stotinu stipendija, no s obzirom na to da Zagrebačko sveučilište tada upisuje više od četiri tisuće studenata, evidentno je da se omjer i značenje stipendiranja ni približno nisu približili predratnoj razini. (Grafikon 1.)

Grafikon 1. Studenti koji primaju stipendije 1925. – 1933.¹⁹

Zagrebačko sveučilište moralo je donijeti i niz propisa i mjera kako bi uskladilo svoje djelovanje s novonastalom političkom situacijom. Nije više bilo primjereno nositi ime austrougarskog cara te je u sljedeća dva desetljeća čak šest puta promijenilo ime. Zvalo se Hrvatsko sveučilište u Zagrebu (do 1919.), Sveučilište Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (do 1921.),

¹⁸ Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924., 231; Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije, 17.

¹⁹ Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije, 17; Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu, 45. Za prethodno i kasnije razdoblje podaci su sporadični i neujednačeni.

Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (do 1929.), Sveučilište Jugoslavije (do 1930.), Univerzitet Jugoslavije (do 1939.) i, napokon, Sveučilište u Zagrebu.²⁰ Nadalje, u međuratnom razdoblju poduzelo se niz administrativnih mjera kojima je bio cilj ujednačiti sveučilišnu nastavu u Jugoslaviji. Prvu značajnu reformu proveo je 1926. godine tadašnji ministar prosvjete Stjepan Radić. Procijenivši da srpski Zakon o univerzitetima predviđa široku autonomiju sveučilištâ, odlučio ga je protegnuti na Sveučilište Kraljevine SHS. To je iziskivalo promjenu svih propisa koji nisu bili recipročni s Općom uredbom o univerzitetu u Beogradu. Rekonstruirala se uprava Sveučilišta, izmijenila su se imena fakulteta (Pravoslovni i državoslovni postaje Pravni fakultet, Mudroslovni se preimenuo u Filozofski fakultet, a Liječnički u Medicinski fakultet) i reformirao način izvođenja nastave i polaganja diplomskih i doktorskih ispita.²¹ Zakon o univerzitetima iz 1930. godine unificirao je status svih jugoslavenskih sveučilišta, način izbora nastavnog i nenastavnog osoblja, pitanja nastave, studenata i ispita. No, provođenje tog zakona teklo je prilično usporeno jer su pojedini fakulteti otezali s donošenjem posebnih uredbi. Stvaranjem Banovine Hrvatske situacija se ponovno mijenja. Pojednostavnjuje se upravna struktura Sveučilišta, daje se veća važnost i autonomija fakultetima u rješavanju nastavnih pitanja, ali se i predviđa upletanje bana u izbor rektora i dekana Sveučilišta.²² Strukturalne promjene kroz koje je Sveučilište prolazilo utjecale su na život studenata. Provođenje reformi i novih propisa iziskivalo je promjene u načinu studiranja, izvođenju i pohađanju nastave te uvjetima za stjecanje akademskog stupnja obrazovanja.

Prema financijskom stanju, Sveučilište je prošlo kroz tri faze. U prvih osam godina financijska je situacija stabilna, a od 1927. godine kreće politika štednje i balansiranja državnog budžeta koja je pogodila sve obrazovne institucije u zemlji. Drastičnim smanjivanjem budžetskih kredita za preko 30% započelo je desetogodišnje razdoblje financijskih teškoća, koje su umanjile kvalitetu i uvjete izvođenja nastave. Fakultetima je nedostajalo nastavnika, novaca za nabavu knjiga, kancelarijskih potrepština, ogrjeva, a jedno su vrijeme ostali i bez struje. Ovakvo stanje posebice je pogodilo novoosnovane fakultete koji još nisu u potpunosti riješili pitanje prostora i opreme.²³ Situacija se ponovno popravila tek nakon stvaranja Banovine Hrvatske.

Studentice su prilikom odluke o upisu fakulteta morale uzimati u obzir i specifične rodne čimbenike. Njihova očekivanja, kao i stavovi obitelji, okoline, profesora i kolega na studiju oblikovali su se u kontekstima prevladavajućih kulturnih obrazaca. Otvaranjem vrata Sveučilišta otklonila se tek prva formalna barijera. Brojna su pitanja još ostala otvorena. Zašto žena treba studirati? Koji su primjereni, a koji manje primjereni fakulteti? I koje su moguće posljedice nekonvencionalnih odluka?

Bitan faktor prilikom odabira studija jest perspektiva pronalaženja posla i mogućnost napredovanja. Djevojke su morale razmišljati o tome koji fakultet daje ženama najviše šanse za uspjeh, pri čemu rodna pripadnost studentice nije bila nimalo nevažna. Izborom studija koji se nije smatrao primjerenim ili barem uobičajenim za žene započinjao je trnovit put karijere

²⁰ H. SIROTKOVIĆ, „Sveučilište između dva rata“, 126.

²¹ *Isto*, 126–133.

²² *Isto*.

²³ *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 2–6.

i borba s predrasudama okoline. Međuratna Jugoslavija naslijedila je pravni sustav iz prethodnog razdoblja, a stari građanski zakoni ostali su na snazi sve do kraja Drugog svjetskog rata. Oni su štitili principe očinskog i muževa autoriteta te promovirali sliku muškarca kao primarnog hranitelja obitelji. Tako su utjecali na to da pojedini strukovni propisi zabrane ili barem ograniče zapošljavanje žena. Čest je bio i slučaj proizvoljnih tumačenja zakona na štetu žena, a privatnici nisu ni trebali izmišljati razloge rodne diskriminacije i mogli su djelovati prema vlastitim uvjerenjima. UOOŽ je polovinom tridesetih godina proveo analizu „žena u zvanju“ u Zagrebu. U njoj se vidi zaista širok raspon zanimanja koje su obavljale ispitanice. Nalazile su se u gimnazijama, bibliotekama, bolnicama, ministarstvima, općinama, stanicama za poljoprivredu, higijenskim zavodima itd. Ono što je zajedničko svim strukama jest to da su se najvećim djelom zapošljavale u državnim i općinskom službama, gdje su uživale ista prava kao kolege²⁴, a privatni sektor pokazao se prilično nepropusnim. Primjerice, od dvadeset jedne zagrebačke diplomirane kemičarke zaposlilo ih se samo šest, i to tri u javnim službama. Nije postojao osobit tržišni razlog da ta malobrojna skupina žena ne može naći posao u industriji koju nije značajno pogodila ekonomska kriza.²⁵ Jedina prepreka bili su poslodavci koji su gotovo uvijek dali „uvjet ‘ne žena’“.²⁶ Izuzetak su bile farmaceutkinje koje su se u većem postotku zapošljavale u privatnom sektoru, i to najčešće kao zaposlenice, a vrlo rijetko kao vlasnice ljekarni. U vrijeme provođenja analize UOOŽ-a farmaceutkinje su činile trećinu ukupnog broja magistara farmacije i polovinu diplomiranih farmaceuta u Zagrebu, a tek oko 5% vlasnika ljekarni i drogerija bile su žene.²⁷

Grafikon 2. Zaposlene visokoobrazovane žene u Zagrebu 1935. godine²⁸

²⁴ Samo neudane žene. Udane žene uživale su znatno manji dodatak na skupoću.

²⁵ Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, *Industrija Hrvatske 1918.-1945.*, Zagreb 2005., 77–99.

²⁶ IAB, UOOŽ, 1936./Pravilnici, „Žena u zvanju“, kut. 4.

²⁷ *Isto.*

²⁸ *Isto.*

Pravnice su se, pak, uvjerile da diploma ne mora nužno voditi do karijere. Iako im je studij prava otvorao mnoga administrativna mjesta te su se zapošljavale kao tajnice i činovnice u raznim institucijama, problem se javljao kada bi pokazale ambiciju za napredovanjem. Već sama činjenica da udana žena u jugoslavenskom društvu ima ograničenu pravnu sposobnost umanjivala je njihov kredibilitet. Uz to, odvjetnički i sudački krugovi osobito su nevoljko primali ženu u svoje redove, obično se opravdavajući nepovjerljivim i patrijarhalnim strankama. „Pustili su je na pravni fakultet jer je univerzitetska nastava po ustavu slobodna“, žali se jedna se autorica u *Ženskom pokretu* te nastavlja: „Ona svršava pravni fakultet i stupa u državnu službu. (...) Navršuje potreban staž, izlazi na sudijsko advokatski ispit, (...) Po položenom sudijsko advokatskom ispitu želi da nastavi put kojim je pošla, da postane sudija ili advokat. Najedared barijera!“²⁹ Problem je eskalirao 1928. godine, kada su dva nova zakona dijametralno suprotno riješila pitanje položaja pravnicu. Zakon o advokatima je ženama dopustio bavljenje advokaturom, a Zakon o sudijama zabranio im je ulazak u sudačku službu. Kasnije je ovo djelomično ublaženo dopuštanjem da žena postane sudski pripravnik, pristav i sekretar suda, ali to se u Hrvatskoj vrlo rijetko događalo.³⁰

„Intelektualka kao i svaka žena želi da se uda“, zaključila je analiza rezultata ankete UOOŽ-a o porodičnim problemima obrazovane žene, no u nastavku nabroja razlike između akademski obrazovane i prosječne žene. Obrazovana žena udaje se nešto kasnije, u braku je dvostruko opterećena i često suočena s dvojbom – nastaviti karijeru ili se posvetiti djeci?³¹ Brojne su se rasprave u tadašnjem tisku fokusirale upravo na pitanje usuglašavanja moderne žene i obiteljskih vrijednosti, a vodile su se kako u javnosti tako i u uskoj akademskoj zajednici žena. Na stranicama časopisa polemizira se o štetnosti obrazovanja na obiteljski život i nude strategije uspješnog usklađivanja poslovnih i kućanskih obaveza.³² UOOŽ posvećuje posebnu pozornost i tom problemu. Već spomenuta analiza zagrebačkih „žena u zvanju“ zanimala se i za njihovo bračno stanje te napuštanje posla nakon osnivanja obitelji. Prema njihovu saznanju, u najvećoj mjeri udale su se liječnice, a brak je sklopilo i oko polovine profesorica, 40% farmaceutkinja i kemičarki te 25% ekonomistica. Pravnice su se navodno rijetko odlučile za brak i gotovo nikada za kolege, a najmanji interes za sklapanje braka pokazale su bibliotekarke koje su sve četiri ostale same.³³ Iako su ove teme često imale prizvuk lakog i zabavnog štiva, problem za mlade djevojke nije bio nimalo trivijalan. Sve su se one kad-tad suočile s realnim pitanjem: kako uskladiti ambiciju i tradiciju te hoće li u konačnici morati birati?

Ipak, međuratno razdoblje bilo je obilježeno rušenjem barijera i kulturnim promjenama. Jedna od njih bila je pojava „nove žene“. Njezin imidž oslobođenog tijela i ošišane kose postao je svojevrsan simbol slobodnog, modernog doba koje je odlučno odbacilo uzuse prošlosti. U modnim žurnalima, literaturi, prilikom šetnje parkom ili na plažama Save susreće

²⁹ „Žena pravnik“, *Ženski pokret*, 7/1927., br. 3.

³⁰ Navodno su na beogradskim sudovima radile 74 pravnice, a na zagrebačkim samo dvije. IAB, UOOŽ, 1939./3, Prilog 4, „Stručni problemi žena pravniku u Jugoslaviji“, kut. 6.

³¹ IAB, UOOŽ, 1939./3, Prilog 1, „Porodični problemi univerzitetski obrazovanih žena“, kut. 6.

³² I. OGRAJŠEK GORENJAK, *Opasne iluzije*, 143–148.

³³ IAB, UOOŽ, 1936./Pravilnici, „Žena u zvanju“, kut. 4.

se imidž drugačije žene koja teži srušiti stare okvire i ponovno ispisati ženski identitet. Ona je snažna, aktivna, angažirana, obrazovana, informirana, bavi se sportom i voli provoditi vrijeme na zraku.³⁴ Prema tom novom kulturnom konceptu, upis na studij postaje ne samo prihvatljiv nego i poželjan izbor mlade, moderne žene.

2. STUDENTICE U BROJKAMA – BROJ, UDIO I RASPODJELA PREMA FAKULTETIMA

Nakon Prvog svjetskog rata Sveučilište je jednostavno oživjelo. Vraćaju se ratni studenti koji su iz različitih razloga prekinuli studij, dolaze i oni koji nisu mogli nastaviti studiranje u Beču ili Pragu, otvaraju se novi fakulteti, pojavljuju se ruski emigranti, a ženama su odjedanput otvorena vrata svih fakulteta. Upravo zato te su prve godine obilježene drastičnim amplitudama. Prije rata Sveučilište je upisalo oko tisuću studenata, a sada ih upisuje preko dvije tisuće. Prije rata studiralo je oko dvadeset žena, a sada ih studira preko dvjesto,³⁵ znatno više od ukupnog broja sveučilištarki iz dvadeset predratnih godina. Trend rasta se neujednačeno nastavlja do kraja proučavanog razdoblja te je 1941. godine na Sveučilištu bilo gotovo tri puta više studenata i oko sedam puta više žena.

Usporede li se dijagrami rasta i raspodjele po fakultetima ukupne studentske populacije i studentica zasebno, uočljivo je nekoliko zajedničkih, ali različitih trendova (Grafikon 3. i 4.). Postoji očigledna razlika u distribuciji studenata i studentica po fakultetima, pri čemu dijagram studentica daje znatno homogeniju sliku. Sve do tridesetih godina glavni generator rasta broja žena na Sveučilištu bile su polaznice Filozofskog fakulteta. Ukupan broj studenata doživio je dvije depresije: sredinom dvadesetih i sredinom tridesetih. Prva je vjerojatno uzrokovana završetkom studiranja ratne generacije. Zanimljivo je da ovaj pad nije zabilježen među studenticama. Druga je depresija i stagnacija broja studenata više-manje očekivana posljedica ekonomskih kriza te je znatnije utjecala upravo na broj upisanih žena. Očito je da su gospodarske neprilike različito djelovale na mušku i žensku studentsku populaciju, kao i na pojedine fakultete. Broj studentica vidljivo više pada te se i njihov udio u ukupnoj studentskoj populaciji smanjuje (Grafikon 5.). Ovo je djelomice posljedica promjena u obiteljskim strategijama obrazovanja ženske djece. U nepovoljnim ekonomskim okolnostima teže se odlučuju na trošak školovanja ženske nego muške djece. Uz to, u javnosti je zavlдалo negativno raspoloženje prema zaposlenim ženama. One su bile suočene s kritikama da „oduzimaju“ kruh porodicama s nezaposlenim očevima. Brojne financijske institucije javno su objavljivale oglase u kojima isključivo traže mušku radnu snagu, Ministarstvo prosvjete je nakratko zabranilo upisivanje djevojčica u učiteljske škole, a ozbiljno se raspravljalo o formalnom ograničavanju zapošljavanja žena ili čak otpuštanju svih udanih žena iz javnih i državnih službi, prostora u kojemu su žene najčešće ostvarivale egzisten-

³⁴ I. OGRAJŠEK GORENJAK, *Opasne iluzije*, 127–162.

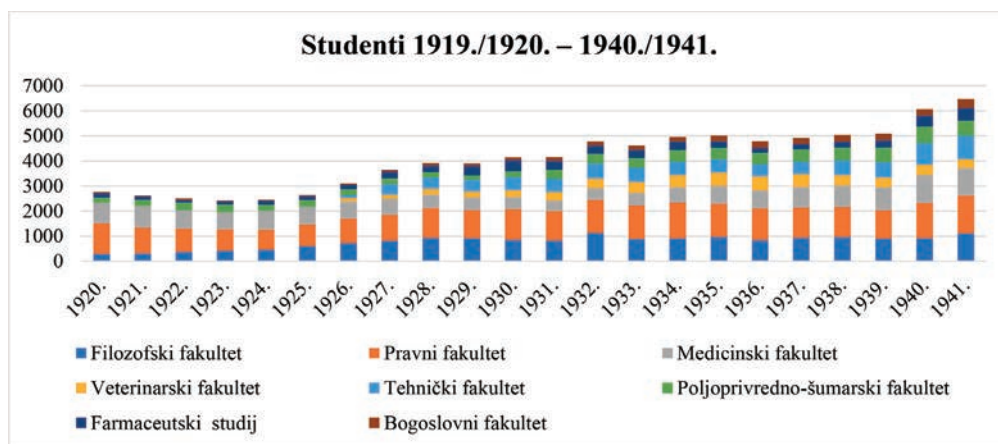
³⁵ *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 250–251.

³⁶ I. OGRAJŠEK GORENJAK, *Opasne iluzije*, 252–264.

ciju.³⁶ Nadalje, krizu ne proživljavaju svi fakulteti jednako. Broj studenata i studentica na Filozofskom i Tehničkom fakultetu stagnira, na pravu znatno pada broj studenata, ali ne i studentica. Veterina i Bogoslovni fakultet rastu,³⁷ ali se to na ni na koji način nije odrazilo na broj žena na Sveučilištu, medicina i Gospodarsko-šumarski fakultet, pak, bilježe rast broja i studenata i studentica, pri čemu je naročito zanimljiva nagla pojava većeg broja žena na agronomiji. Najgore je prošla farmacija koja gubi znatan broj i muških i ženskih upisnika. Navodno su ljekarne tada nerado primale nove praktikante, „a naročito teško žene.“³⁸ Posljedično, u ovo vrijeme dolazi do promjene raspodjele studentica prema fakultetima. Ukupno ih je možda bilo manje, ali su bile više heterogene i u većem su broju počele upisivati medicinu i pravo. Trend se nastavio i u kasnim tridesetima. Konačan oporavak broja studentica na Sveučilištu nije proveo Filozofski fakultet, već se on dogodio zahvaljujući sve brojnijim studenticama prava, medicine i ponovnom rastu farmacije.

Napokon, upada u oči da međuratno razdoblje završava novim izrazitim skokom u broju studenata i studentica. Porast je toliko nagao da izaziva sumnju da se radi o statističkoj pogrešci jer se baš 1939. godine statistički podaci u *Spomenici* počinju oslanjati na podatke koje su dobili izravno od fakulteta. Ipak, onodobni tisak također spominje nagli rast studenata te ga izravno povezuje s optimizmom nakon nastanka Banovine Hrvatske.³⁹ Iako je ova opaska pomalo naivna, realno je zaključiti da su nove financijske injekcije koje je Sveučilište dobilo nakon stvaranja Banovine i proširenje socijalne pomoći studentima zaista pridonijeli većem interesu za studiranje na Zagrebačkom sveučilištu.

Grafikon 3. Studenti (ukupno) Zagrebačkog sveučilišta u međuraću⁴⁰

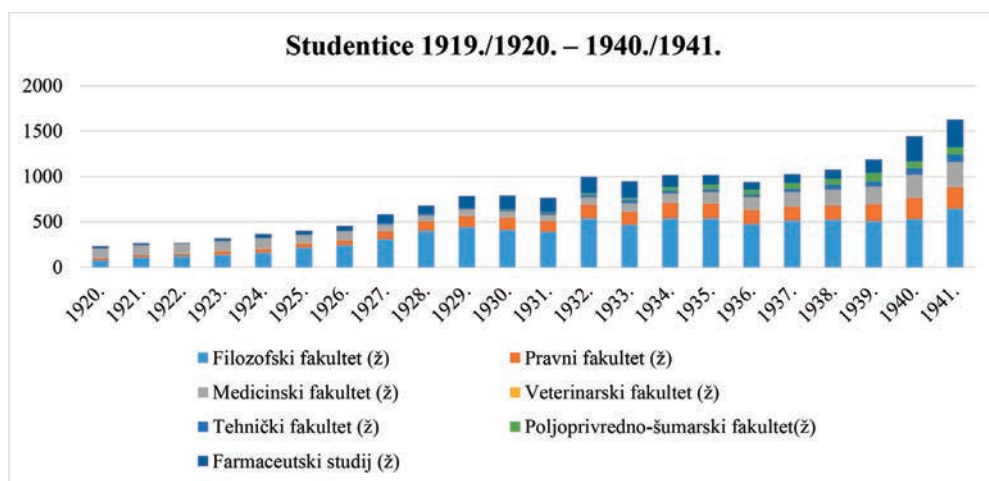

³⁷ Zanimljivo je da istovremeno pada broj polaznika Pravnog fakulteta i raste broj studenata teologije. S obzirom na to da su oba studija dosta popularna među seoskom i siromašnijom populacijom, može se pretpostaviti da za vrijeme krize studenti radije biraju Teološki fakultet koji nudi sigurniju egzistenciju.

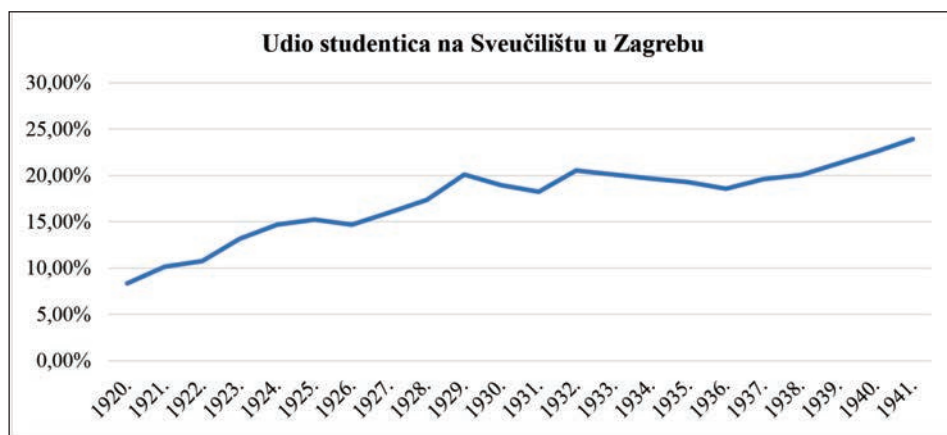
³⁸ IAB, UOOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena na fakultetima u Zagrebu i univerzitetka žena u karijeri“, kut. 4.

³⁹ Broj studenata na zagrebačkom Sveučilištu porastao na 7000“, *Alma mater Croatica*, 4/1937., 217.

⁴⁰ *Spomenica*, sv. II., 417–513.

Grafikon 4. Studentice Zagrebačkog sveučilišta u međuratnom razdoblju⁴¹

Budući da je broj studentica rastao dvostruko brže od ukupnog broja studenata, i njihov se udio značajno uvećao (Grafikon 5.). Na početku proučavanog razdoblja žene čine 7%, a na kraju preko 20% studenata Zagrebačkog sveučilišta. No, tijekom dvadesetak godina događa se nekoliko oscilacija. Prva kratkotrajna depresija uslijedila je nakon uključivanja dvaju novih, primarno muških fakulteta u Sveučilište (Veterinarski i Tehnički fakultet), a pad broja i udjela studentica tijekom tridesetih godina odjek je gospodarskih (ne)prilika koje su očito nepovoljnije utjecale na obrazovne mogućnosti studentica nego studenata.

Grafikon 5. Udio studentica u ukupnom broju studenata⁴²

⁴¹ Isto. Broj studentica na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu, prema: *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 11; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 44; *Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu*, 40. U *Spomenici* ne postoji podatak za Filozofski fakultet za 1929./1930. Podatak u tablici jest procjena na temelju statističke analize studentica Zagrebačkog sveučilišta. IAB, UOOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena na fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri“, kut. 4.

⁴² Isto.

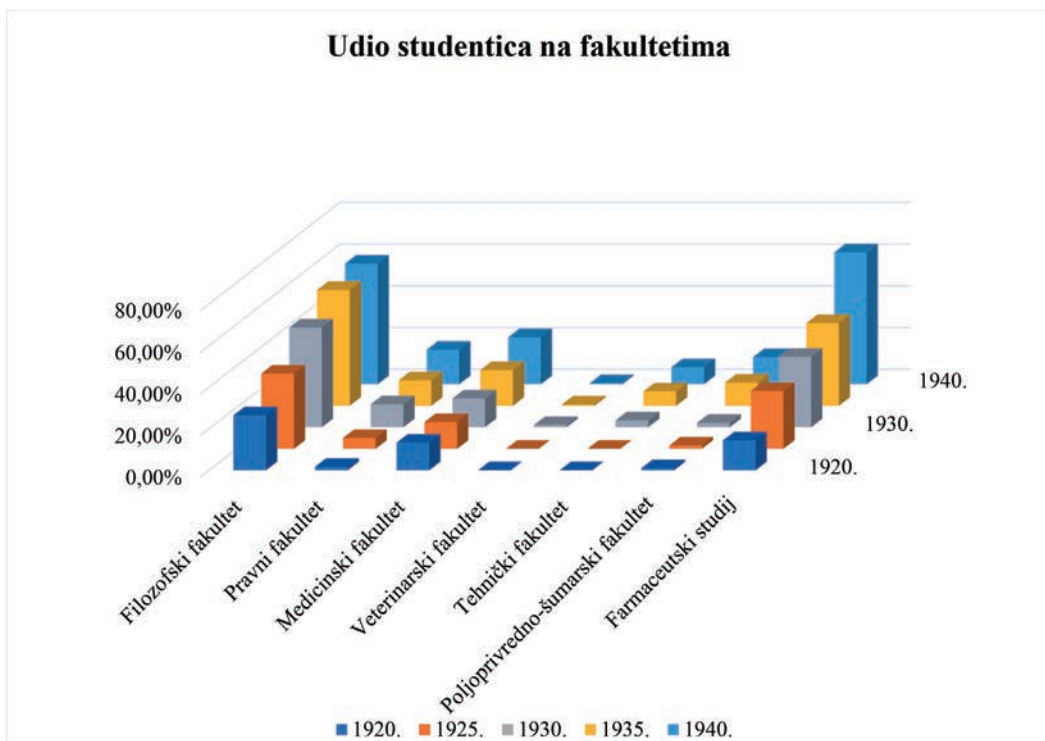
Posebno je zanimljivo kako je prodor žena na Sveučilište utjecao na pojedine fakultete (Grafikon 6.). Možemo zaključiti da su u međuratnom razdoblju feminizirana dva fakulteta: Filozofski i Farmaceutski studij. Oba su već početkom tridesetih godina upisivala više žena nego muškaraca, ali se trendovi u kasnijim godinama granaju. Dok na Filozofskom fakultetu udio žena nastavlja kontinuirano rasti, farmacija doživljava značajan pad te oporavak krajem proučavanog razdoblja. Medicina je vrlo rano postala popularna. Početkom dvadesetih upisivalo ju je stotinjak žena godišnje te su činile oko 15% polaznika Fakulteta. No, broj upisanih žena, kao i ukupan broj studenata medicine, pada u drugoj polovini dvadesetih godina, kada se otvaraju konkurentni fakulteti u državi (u Beogradu i dvogodišnji studij u Ljubljani). Budući da se i omjer studentica i studenata smanjio na 12%, može se pretpostaviti da su u ranom razdoblju studentice medicine velikim djelom bile strankinje. Tijekom tridesetih godina ponovno se vratio uzlazni trend te su 1939. žene činile 20% polaznika Medicinskog fakulteta. Slična se situacija događa na Tehničkom fakultetu koji je u ranim dvadesetima upisivao veći broj studentica nego u kasnim dvadesetima, ali su većina upisanih žena navodno bile ruske emigrantice.⁴³ Određen porast udjela žena bilježi se u tridesetim godinama. Najvećim su dijelom one studirale arhitekturu i kemiju, nekolicina je upisala građevinski smjer, dvije su polazile geodetski, a jedna elektrotehnički studij.⁴⁴ Pravni fakultet bio je teško osvojev. Ne zato što je studentica prava bilo malo, već zato što se njihov broj utopio u najmasovnijem fakultetu na Sveučilištu. Ipak, tijekom čitavog se razdoblja bilježi kontinuiran proboj žena, a udio se znatnije počeo mijenjati tijekom tridesetih godina, kada istovremeno pada broj studenata i raste broj studentica. Dok je 1920. godine udio polaznica prava bio manji od 2%, na kraju razdoblja popeo se više od 14%. Tijekom dvadesetih godina žene su pokazivale vrlo malo interesa za nastavu Gospodarsko-šumarskog fakulteta, a *Spomenica* Sveučilišta iz 1925. naglašava da „gospodarsko ili šumarsko zvanje ne daje priliku njihovoj opskrbi.“⁴⁵ No, tijekom tridesetih godina dolazi do znatnog porasta studentica na studiju agronomije te se posljedično povećava njihov udio na Fakultetu. Žene su najmanje utjecale na studij veterine, a na Bogoslovnom fakultetu ih uopće nije bilo.

Studentice su najviše birale tri fakulteta, čija je diploma omogućavala zapošljavanje u državnim službama: Filozofski, Medicinski i Pravni fakultet (Grafikon 7.). Na osnovi rasprave o mogućnostima zapošljavanja žena u prethodnom poglavlju može se zaključiti da je to bio očekivan potez. Pri tome je najpopularniji studij bio Filozofski fakultet na kojem je studiralo više od polovine broja upisanih djevojaka u međuratnom razdoblju. Napokon, ovo je već bilo tradicionalno mjesto studiranja žena. Diplomantice su se mogle zaposliti u školama, hodale su donekle utabanim stazama, bile su barem formalno izjednačene s kolegama, učlanjivale su se ili čak upravljale strukovnim organizacijama i, sve u svemu,

⁴³ IAB, UOOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena po fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri u Zagrebu i savskoj banovini“, kut. 4.

⁴⁴ *Godišnjak Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu*, 230; *Spomenica*, sv. II., 472–502.

⁴⁵ *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 260.

Grafikon 6. Udio studentica u ukupnom broju polaznika po fakultetima 1919./1920. – 1940./1941.⁴⁶

nailazile su na manje prepreka u izgradnji karijere⁴⁷. Uz to, na Filozofskom fakultetu stjecala su se znanja koja spadaju u tradicionalno žensko obrazovanje te se može pretpostaviti da dio polaznika nije imao poslovne ambicije. Pravo, koje je bilo najpopularniji studij Zagrebačkog sveučilišta, među studenticama je ipak kotiralo znatno slabije. Naravno, to je bila posljedica zakonskih prepreka na koje su nailazile pravnice u svojoj karijeri i općeg negativnog odnosa struke prema diplomiranim pravnicama o kojima je bila riječ u prethodnom poglavlju. Studentice medicine mogle su očekivati zaposlenje u bolnicama i zdravstvenim zavodima, a ako su se odlučile za specijalizaciju, obično bi birale pedijatriju i ginekologiju.⁴⁸ Farmacija je bila dio Filozofskog fakulteta i stoga je spadala među studije koje su bili dopušteni ženama prije Prvog svjetskog rata. Vjerojatno stoga polaznice farmacije čine razmjerno visok udio među zagrebačkim studenticama. Najslabije je zastupljena veterina. Slab interes žena za ovaj fakultet djelomice je posljedica prirode posla i vrste kvalifikacije koju je nudio, no ne treba zanemariti i socijalne faktore. Studenti veterine i

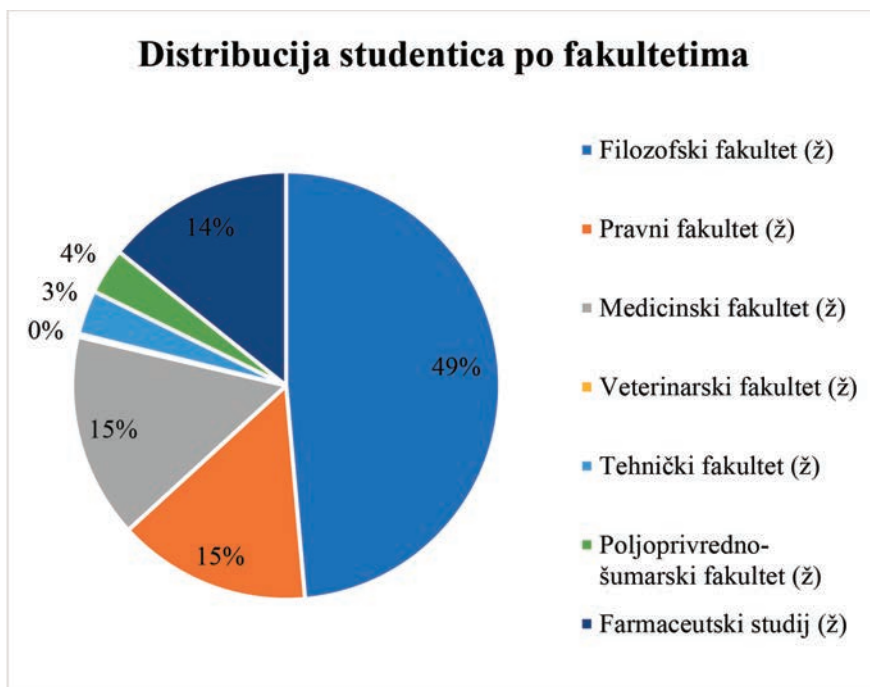
⁴⁶ *Spomenica*, sv. II., 417–513. Broj studentica na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu, prema: *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 11; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 44; *Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu*, 40. U *Spomenici* ne postoji podatak za Filozofski fakultet za 1929./1930. Podatak u tablici jest procjena na temelju statističke analize studentica Zagrebačkog sveučilišta. IAB, UOOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena na fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri“, kut. 4.

⁴⁷ IAB, UOOŽ, 1936./Pravilnici, „Žena u zvanju“, kut. 4.

⁴⁸ *Isto*.

šumarstva obično su bili slabijih imovinskih prilika od prosjeka ukupne studentske populacije,⁴⁹ dok su studentice u prosjeku dolazile iz boljestojećih obitelji.

Grafikon 7. Distribucija studentica po fakultetima⁵⁰

3. SOCIJALNA STRUKTURA I REGIONALNA PRIPADNOST

Podaci o socijalnoj strukturi i regionalnoj zastupljenosti međuratnih studenata Zagrebačkog sveučilišta mogu se naći u *Spomenici* iz 1925. godine i statističkoj analizi koju je izradio Andrija Štampar krajem tridesetih godina za 1939. i 1940. godinu (Grafikon 8. i 9.). Očekivano, nisu sve socijalne skupine imale jednaku priliku (i zanimanje) za stjecanje akademske naobrazbe. U studentskoj se populaciji nalazilo razmjerno malo zemljoradničke djece koja je tada činila većinu ukupnog stanovništva Hrvatske, a prevladavala su djeca činovnikâ, trgovaca, obrtnika i slobodnih zanimanja.⁵¹

⁴⁹ Primjerice, 1939. godine više od 40% zahtjeva za pomoć upućenih Uredu za socijalnu i zdravstvenu zaštitu dolazi od studenata ovih dvaju studija. A. ŠTAMPAR, „Razvitak socijalne i zdravstvene zaštite visokoškolača“, 106.

⁵⁰ *Spomenica*, sv. II., 417–513. Broj studentica na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu, prema: *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 11; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 44; *Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu*, 40. U *Spomenici* ne postoji podatak za Filozofski fakultet za 1929./1930. Podatak u tablici jest procjena na temelju statističke analize studentica Zagrebačkog sveučilišta. IAB, UOOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena na fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri“, kut. 4.

⁵¹ A. ŠTAMPAR, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 14.

Prema svemu sudeći, prosječan zagrebački student živio je u slabim ekonomskim prilikama. Iako je visina školarine ovisila o iznosu poreza koji su njihovi roditelji uplaćivali, studiranje je imalo mnogo skrivenih troškova. Plaćale su se knjige, takse za ovjeru semestra, zaštitu menzi i biblioteka, ispite, a ponegdje i za administrativne poslove.⁵² Situaciju je otežavala i činjenica da od 1925. godine vrlo malen broj studenata može računati na neku vrstu stipendije. Stoga je krajem proučavanog razdoblja samo polovina studenata procijenila da ima dovoljno sredstava za „učenje“.⁵³ Poseban problem činio je smještaj i prehrana. Oko 70% studenata dolazilo je izvan Zagreba i stoga je trebalo naći krevet u nekim od studentskih domova ili kod stanodavaca. Domovi su bili različite kvalitete, od onog u Vodnikovoj, u kojem je za ležaj trebalo izdvojiti od 50 do 250 din., do onog u Josipovcu koji je je bio u tako lošem stanju da se za njega nije ništa plaćalo. Oko trećine studenata hranilo se u menzama i mogli su birati jednu od šest zagrebačkih akademskih menzi: Hrvatska akademska menza, Centralna menza, Menza Đačkog doma, Vojvođanska menza i Bugarska menza. Studenti su imali određenu vrstu besplatne zdravstvene zaštite koja se djelomice financirala iz njihovih školarina, a ona se povećala nakon što počinje djelovati Ured za socijalnu i zdravstvenu zaštitu.⁵⁴ Ured je dijelio i pomoć u hrani, odjeći ili lijekovima, a razmjerno s brojem upisanih studenata pomoć su u najvećoj mjeri trebali studenti Veterinarskog i Poljoprivredno-šumarskog fakulteta, a najmanje Pravnog. Sa stranica tadašnjih izvještaja, dakle, izvire student koji spava u sobi s petnaest do dvadeset kreveta, grije se u sobi za učenje, hrani u menzi u kojoj za 11 – 15 dinara može dobiti 30 dag mesa, 30 dag kruha, 5 dag masti i variva po želji.⁵⁵

Važnost socijalne pripadnosti bila je još izraženija u studentica. Seoske su obitelji teško mogle priuštiti akademsko školovanje svoje djece, a posebno su bili neskloni na studij slati kćeri. Stoga gotovo da i nema studentica zemljoradničkog ili radničkog podrijetla. Najizgledniju priliku za akademsku naobrazbu imale su kćeri činovničkih obitelji te one u još većoj mjeri utječu na ukupnu socijalnu strukturu studentica. Sličan postotak studenata i studentica dolazio je iz trgovačkih obitelji i slobodnih zanimanja (Grafikon 8.). Zanimljivo je da su, prema procjenama UOOŽ-a, roditelji slobodnih zanimanja, u koje, naravno, spadaju advokati, svoje kćeri najradije slali na Filozofski fakultet, a najmanje na Pravni. Studentice Tehničkog fakulteta su, prema istom izvoru, bile najbogatije. One su najviše plaćale studije i većinom imale vlastitu sobu.⁵⁶ Moglo bi se zaključiti da je prosječna studentica bila nešto boljeg imovinskog stanja od prosječnog studenta. To potvrđuje činjenica da su djevojke rjeđe tražile pomoć od Ureda za socijalnu i zdravstvenu zaštitu, te Andrija Štampar zaključuje da „roditelji teže odlučuju, da bez dovoljno sredstava šalju žensku djeću iz kuće“.⁵⁷

⁵² H. SIROTKOVIĆ, „Sveučilište između dva rata“.

⁵³ A. ŠTAMPAR, „Razvitak socijalne i zdravstvene zaštite visokoškolaca“, 105.

⁵⁴ ISTI, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 2–11.

⁵⁵ *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 261–269; A. ŠTAMPAR, „Razvitak socijalne i zdravstvene zaštite visokoškolaca“, 105–108; *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 24–26.

⁵⁶ IAB, UOOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena po fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri u Zagrebu i savskoj banovini“, kut. 4.

⁵⁷ A. ŠTAMPAR, „Razvitak socijalne i zdravstvene zaštite visokoškolaca“, 105.

Sudeći prema pokazateljima iz analize UOOŽ-a, većina je studentica zaista dolazila iz stabilnih obiteljskih situacija te su uglavnom imale oba, a manji broj samo jednog roditelja i rijetko su bile udane.⁵⁸ Obitelj im je davala važnu ekonomsku podršku, uzdržavali su ih roditelji⁵⁹, povremeno brat ili muž, a zanemariv broj financirao se s pomoću instrukcija⁶⁰. Uglavnom nisu mogle računati na državnu stipendiju, ne samo zato što su one bile malobrojne već i zato što je gotovo polovinu stipendija dodjeljivalo Ministarstvo vojske i mornarice studentima veterine. Studentice su imale najviše šansi dobiti stipendiju Ministarstva prosvjete (do 9 godišnje) ili neku od malobrojnih stipendija stranih vlada. No, za vrijeme ekonomske krize i ta se mogućnost suzila jer je opao broj potpora, a omjer se promijenio na njihovu štetu.⁶¹ Značajniji porast broja stipendiranih studentica dogodio se tek od 1937. godine, a one su se u pravilu dodjeljivale studenticama Filozofskog fakulteta.⁶²

Žene su se rjeđe hranile u menzi⁶³, a postojala su i specifična rješenja da se uz ženski studentski dom otvara kuhinja u kojoj si same mogu spremati hranu. Mučio ih je deficit smještajnih kapaciteta i pri tome su imale dvije opcije: dom za studentice na zloglasnom Josipovcu ili stotinjak ležaja u znatno boljim uvjetima u Domu studentica u Mlinarskoj ulici koji bi plaćale oko 58 dinara mjesečno.⁶⁴ Otvaralo se i niz privatnih i katoličkih domova za studentice koji su često bili znatno skuplji, ali su zato nudili udobniji život. Tako je, primjerice, dom u kući „Hrvatskog Radiše“ nudio smještaj u jednokrevetnim, dvokrevetnim ili višekrevetnim sobama, sobu za učenje, grijanje, električnu energiju, klavir, pranje rublja, a po potrebi osiguravao je i kućnog liječnika i švelju. Za sve je to trebalo izdvojiti od 750 do 900 dinara.⁶⁵

⁵⁸ Prema procjeni Andrije Štampara, od upisanih 1.707 žena, 58 je bilo udanih.

⁵⁹ Zanimljivo je da u iskazanim podacima analize UOOŽ-a samo jedna studentica nema majku, a dvije su siročad.

⁶⁰ IAB, UOOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena po fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri u Zagrebu i savskoj banovini“, kut. 4.

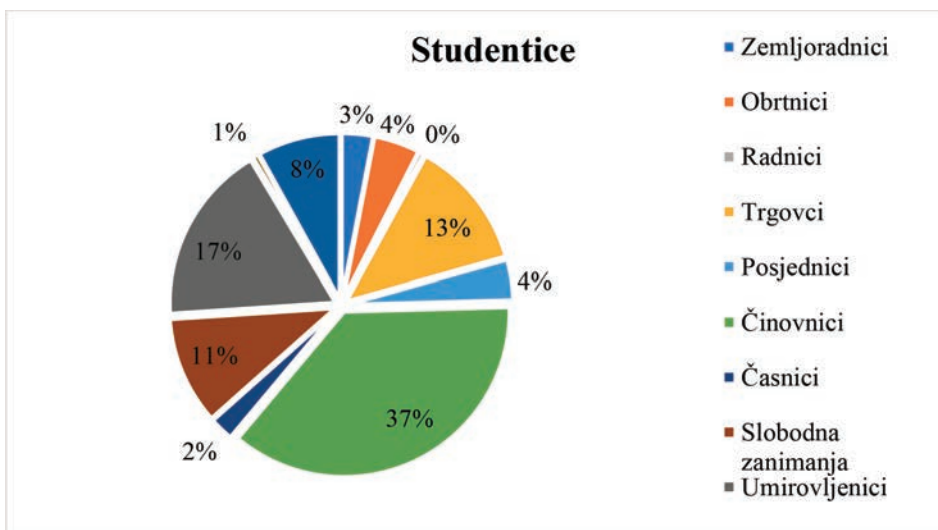
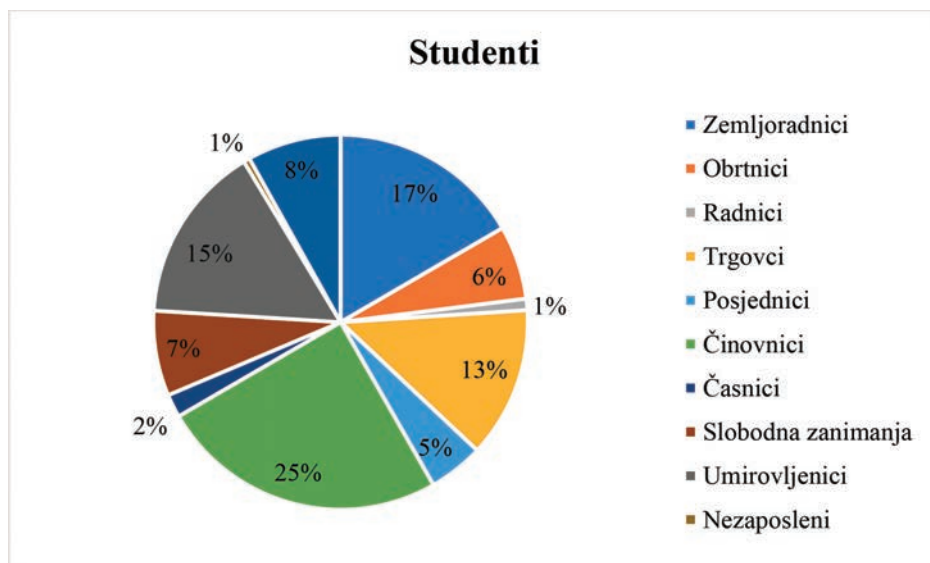
⁶¹ Tako 1929./1930. primaju 9 stipendija Ministarstva prosvjete (od 16), a 1931. 4 (od 14). *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 45.

⁶² *Godišnjak Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu*, 109.

⁶³ Prema procjeni Andrije Štampara, oko 21% studenata i oko 10% studentica hrani se u menzi. A. ŠTAMPAR, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 17.

⁶⁴ ISTI, „Razvitak socijalne i zdravstvene zaštite visokoškolača“, 107.

⁶⁵ „Dom za hrvatske sveučilištarke“, *Alma mater Croatica*, 1/1937. – 1938., 184.

Grafikon 8. Socijalna struktura zagrebačkih studentica upisanih u akademsku godinu 1939./1940.⁶⁶Grafikon 9. Socijalna struktura zagrebačkih studenata upisanih u akademsku godinu 1939./1940.⁶⁷

Podjela studenata prema regionalnoj pripadnosti vrlo je slična za početno i završno razdoblje, ali ipak postoje određena odstupanja. Prema procjeni *Spomenice* iz 1925. godine, oko 56% posto studenata dolazilo je iz Hrvatske i Slavonije, daljnjih 30-ak posto otpadalo je na ostale pokrajine u državi (Bosna i Hercegovina 14%, Srbija 4%, Slovenija 5%, Vojvodina 6%). Oko 12% studenata dolazilo je iz inozemstva, i to pretežito Rusa i nešto manje Mađara.

⁶⁶ A. ŠTAMPAR, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 14.

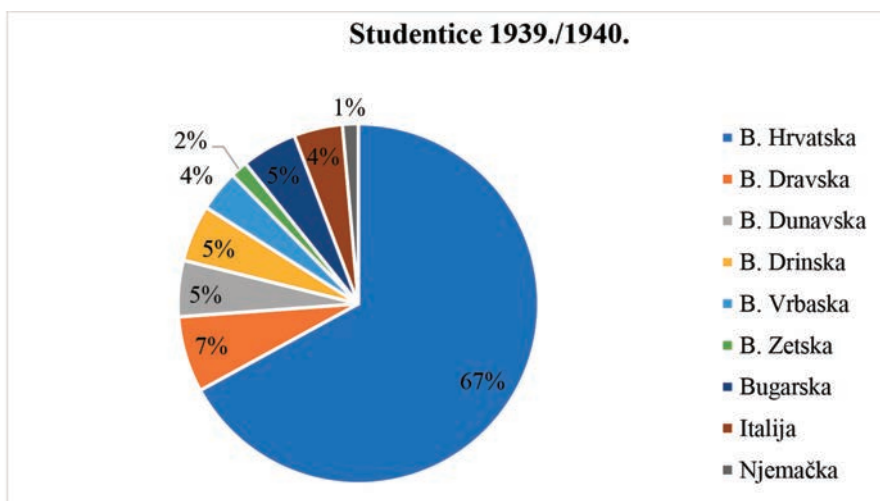
⁶⁷ *Isto*.

Postoci za 1939./1940. godinu ne mijenjaju se puno (Grafikon 11.). Viši udio iz Banovine Hrvatske vjerojatno je posljedica toga što je ona zauzimala dio teritorija Bosne i Hercegovine⁶⁸.

Zagrebačko je sveučilište, dakle, u obama slučajevima prvenstveno hrvatsko sveučilište. Preko 60% studenata dolazi iz hrvatskih ili regija koje u većem broju nastanjuje hrvatsko stanovništvo, a gotovo polovina su od toga Zagrepčani. Ostatak je raspoređen na ostale regije u državi te oko 12% stranih studenata. Najveće se promjene događaju upravo u strukturi tih stranih studenata. Mađare s početnog razdoblja zamijenili su studenti koji dolaze iz Italije, a Ruse Bugari koji su polovinom tridesetih godina počeli u većem broju dolaziti u Zagreb.⁶⁹ Zanimljivo je da su Bugari naslijedili i interese Rusa te su oni, baš kao i Rusi početkom dvadesetih, pokazali najveće zanimanje za Tehnički, Medicinski i Gospodarsko-šumarski fakultet, a velik dio izabrao je i veterinu.⁷⁰ Bugari su organizirali svoju menzu i vodili bogat društveni život.

Regionalna pripadnost studentica ne razlikuje se mnogo od općeg prosjeka. Vidljivo je samo da su u malo većem postotku zastupljene studentice iz Banovine Hrvatske, a nešto manje bilo je stranih državljanke. Oboje upućuje da su se obitelji teže odlučivale slati kćeri u udaljene gradove radi studiranja. Među stranim studenticama također prevladavaju Bugarke. Bugarska pripadnost u gradu oživjela je kulturne veze i događaje, a u njih se uključio i UOOŽ te njegova juniorska (studentska) sekcija. Oni su, primjerice, 1938. godine organizirali izložbu bugarskih slika te ekskurziju u Bugarsku.⁷¹

Grafikon 10. Regionalna pripadnost studentica upisanih 1939./1940.⁷²

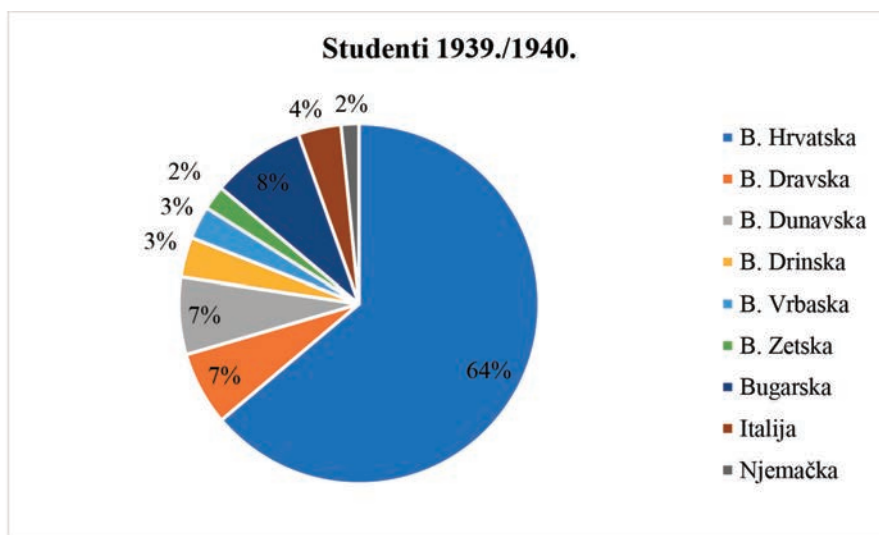
⁶⁸ Ako zbrojimo Vrbasku i Drinsku banovinu, koje se dijelom ili u potpunosti prostiru na ostatku teritorija Bosne i Hercegovine, dobiva se oko 5%, a prema *Spomenici* iz 1925. godine, iz Bosne i Hercegovine dolazilo je 14%.

⁶⁹ Više o doseljavanju Bugara u Zagreb v. Suzana LEČEK, „Sumnjivi useljenici: Bugari u Zagrebu 1936. godine“, u: *Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik* (ur. Damir Karbić i Tihana Luetić), Zagreb 2013., 257–273.

⁷⁰ A. ŠTAMPAR, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 12–13.

⁷¹ IAB, UOOŽ, 1939./3, Prilog 10, kut. 6.

⁷² A. ŠTAMPAR, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 12–13.

Grafikon 11. Regionalna pripadnost studenata upisanih 1939./1940.⁷³

4. ŽENSKI RAZGOVORI UZ KAVU I KOLAČIĆE ZA 75 PARA – DRUŠTVENI ANGAŽMAN STUDENTICA

Polaznici Zagrebačkog sveučilišta vodili su aktivan društveni, politički i kulturni život. Stoga je studentska scena obilovala šarolikim udrugama koje su okupljale studente na strukovnoj⁷⁴, regionalnoj, kulturno-umjetničkoj, religijskoj, političkoj i sportskoj bazi ili su jednostavno promovale specifične ciljeve, poput Akademskog društva trezvenosti „Preporod“ ili Kluba hrvatskih akademičara esperantista.⁷⁵ Studentice su se rano uključile u rad tih društava⁷⁶ te je bilo pitanje vremena kada će se osnovati studentska udruga na rodnoj osnovi. Analiza angažmana studentica u svim studentskim društvima tema je za poseban rad i previše bi proširila raspravu. Stoga će se rad dotaknuti samo ženskih studentskih društava.

Tijekom međuratnog razdoblja postojala su ukupno tri ženska akademska društva: Jugoslavenski klub akademičarki (1920.) i dva različita Udruženja sveučilištarki (1933., 1935.). Uz to, polaznice Sveučilišta su polovinom tridesetih godina počele osnivati studentske sekcije ženskih društava: juniorsku sekciju UUOŽ-a i omladinsku sekciju Ženskog pokreta. Većina tih udruga, sekcija i organizacija iskazivala je feminističke ciljeve i želju promicanja ženskog obrazovanja. Otvaraju se obično u prijelomnim trenucima za položaj žena na Sveučilištu, ali su pri tome pokazale različit stupanj agilnosti.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Primjerice, Klub studenata povijesti. Damir AGIČIĆ, „Klub studenata povijesti Sveučilišta u Zagrebu (1925-41)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 25/1992., 249–262.

⁷⁵ *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 236; *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 43.

⁷⁶ T. LUETIĆ, „‘Pa, mora i to biti!’ – ‘sveučilištarka’ i prva ‘Domagojka’ Božena Kralj“, *Croatia Christiana Periodica*, 38/2014., br. 73, 127–143.

Studentice su bile nešto aktivnije prije donošenja Vidovdanskog ustava, kada položaj i prava žena na sveučilištima još nisu bili u potpunosti regulirani. Stoga su tijekom 1919. godine pokrenule niz sastanaka „sa ženama sviju staleža“ i osnovale udrugu zvučnog naziva Društvo svijesnih žena. Ono je trebalo okupljati pripadnice svih slojeva starije od petnaest godina te pokretati akcije u svrhu promicanja ženskog obrazovanja.⁷⁷ Teško je reći što se dogodilo s tim društvom, ali već godinu dana kasnije osniva se studentski Jugoslavenski klub akademičarki s vrlo sličnim ciljevima koji su se trebali ostvarivati u okviru čak četiriju sekcija (političke, higijenske, sociološke i literarne)⁷⁸. Uskoro se i njemu gubi svaki trag te se može pretpostaviti da nije poduzimao veće mjere nakon što je Ustav ženama zagarantirao akademsku naobrazbu. Udruženje sveučilištarki javlja se tijekom 1933. godine, ponovno u trenutku kada se položaj studentica našao pred izazovima. No, ni ono nije pokazalo veću inicijativu te se već dvije godine kasnije spominje da je Klub „gotovo zamro.“⁷⁹ Prazninu u feminističkoj djelatnosti studentica počele su ispunjavati ženske i strukovne ženske organizacije. Sredinom tridesetih godina osniva se omladinska sekcija Ženskog pokreta i juniorska sekcija UUOŽ-a, koje uskoro postaju i prostorom većeg okupljanja lijevo orijentiranih djevojaka. One su, navodno, dobivale naputke od vodstva Komunističke stranke da iskoriste prostor građanskih udruga za širenje komunističkih ideja. Juniorska sekcija UUOŽ-a bila je usmjerena poboljšanju života samih studentica. Okupljale su se u prostorijama Udruge, gdje su mogle polaziti razne tečajeve, sudjelovati u organizaciji kulturnih događanja ili jednostavno odlaziti na izlete.⁸⁰ „Mi smo se dnevno sastajale. To je bilo deset, petnaest žena s nekoliko fakulteta koje su aktivno radile. Mi bi se našle i otišle na kavu i kolačić (za 75 para) i raspravljale isključivo o ženskim problemima u društvu,⁸¹ sjeća se jedna sudionica. No, sekcija Ženskog pokreta imala je jasne političke ciljeve. Zalagale su se za gradnju Doma studentica, pravo glasa i pacifizam. Organizirale su i niz predavanja koja su navodno bila jako dobro posjećena.⁸² Upravo je reakcija na jedno takvo predavanje potaknula osnivanje novog Udruženja sveučilištarki. Optuživši Ženski pokret da širi marksizam i pravo na pobačaj, dio je studentica 1935. godine odlučio organizirati alternativan prostor okupljanja i pokrenuti akciju prikupljanja novca za nove smještajne kapacitete.⁸³ Studentice su se, dakle, organizirale u svrhu promocije vlastitog položaja, druženja te od polovine tridesetih godina i radi promicanja konkretnih političkih stavova ili struja. Pri tome nisu djelovale kao jedinstvena skupina i pokazivale su različite stupnjeve (ne)mara prema organiziranom radu. No, vjerojatno se najaktivniji dio studentskog okupljanja odvijao unutar raznih sportskih društava.

⁷⁷ „Društvo svijesnih žena u Zagrebu“, *Jugoslavenska žena*, 1919., 42–43.

⁷⁸ *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 235.

⁷⁹ „Udruženje sveučilištarki“, *Alma mater*, 1/1935., br. 3, 7.

⁸⁰ IAB, UUOŽ, 1939./3, Prilog 10, kut. 6.

⁸¹ Andrea FELDMAN, „Prilog istraživanju historije ženskih organizacija – Udruženje univerzitetski obrazovanih žena“, *Žena*, 44/1986., br. 2–3, 53.

⁸² „Omladinska podružnica Ženskog pokreta u Zagrebu“, *Ženski pokret*, 15/1935., br. 3–4, 59–60.

⁸³ „Ženski pokret i studentice“, *Alma mater*, 1/1935., br. 2, 2; „Još o ženskom pokretu“, *Alma mater*, 1/1935., br. 3, 2; „Udruženje sveučilištarki“, *Alma mater*, 1/1935., br. 3, 7; „Akcija Sveučilištarki“, *Alma mater*, 1/1935., br. 5, 2; „Udruženje sveučilištarki“, *Naša žena*, 1/1935., br. 14.

„Okolo polovine [studenata] se bavi sportom“, zaključio je Andrija Štampar, posebno zabrinut za drugu polovinu koja to navodno nije činila iz financijskih razloga.⁸⁴ Društveni život međuratnog razdoblja obilježen je tjelesnom aktivnošću boravkom na zraku. Kupališta, skijališta, klizališta, sportski klubovi, nogometne i ine utakmice postaju prostorom okupljanja, druženja, brige za zdravlje i vlastito tijelo. Upravo su studenti Zagrebačkog sveučilišta bili pioniri u popularizaciji sporta u Zagrebu te su upoznavali zagrebačku sredinu s novim sportskim trendovima u svijetu. Važnu ulogu u razvoju sporta u Hrvatskoj imao je Hrvatski akademski športski klub (HAŠK), osnovan 1903. godine. Studentska populacija u međuratnom razdoblju najčešće se bavila plivanjem, zatim gimnastikom i lakom atletikom. Nogomet je bio četvrti sport studenata, a bilo je popularno i planinarenje, veslanje ili skijanje⁸⁵. Sportski klubovi bili su vrlo razgranati te se studenti i studentice uključuju u rad HAŠK-a, ali i u brojne druge sportske klubove koji su postojali u Zagrebu (primjerice, Zagrebačko klizačko društvo, Akademski tenis klub, Hrvatski veslački klub) itd. Osnovano je i Udruženje sportaša Zagrebačkog sveučilišta koje je imalo za cilj organizirati međufakultetska natjecanja.⁸⁶

Većina tekstova koji govore o sportskim aktivnostima studenata ne odvajaju posebno mušku i žensku populaciju, ali se može pretpostaviti da je sportski duh bio jednako popularan među studenticama. Napokon prikazi kupališta na Savi, skijališta ili sa sportskih igara uključuju jednako žene kao i muškarce. U izvještajima UOOŽ-a spominje se da se njihova juniorska sekcija koristi prostorijama za satove ritmičke gimnastike, a pred kraj tridesetih godina Zagreb je imao čak tri ženska nogometna kluba („Zagreb“, „Jugoslavija“ i „Maksimir“) i Ženski loptački savez.⁸⁷ No, najpopularniji ženski ekipni sport definitivno je bila hazena, češka inačica rukometa. HAŠK je već 1921. godine organizirao žensku hazenašku sekciju koja je, pak, potaknula osnivanje Jugoslavenskog hazena saveza (1924.). Hazenašice HAŠK-a bile su najuspješnije na državnom prvenstvu 1924. godine, a jugoslavenske hazenašice osvojile su svjetsko prvenstvo 1934. godine u Londonu i time donijele prvi svjetski trofej ekipnog sporta u Jugoslaviju.⁸⁸

5. „PA ŠTO ĆU S TOLIKIM ŽENAMA?“⁸⁹ – ODNOS PREMA STUDENTICAMA

Novo generacije studentica bile su brojnije, ali upravo su se zato ponovno našle u ulozi pionirki. Prije rata studentice su bile kuriozitet, pojedinačni slučajevi, ali u međuratnom raz-

⁸⁴ A. ŠTAMPAR, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 16.

⁸⁵ *Isto*.

⁸⁶ Hrvoje MACANOVIĆ, „Sport na zagrebačkom Sveučilištu“, u: *Spomenica*, sv. I., 642–645. (http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Spomenica/prvi_dio/0637_SportNaZagrebackomSveucilistu.pdf)

⁸⁷ „Ženski nogomet“, *Nogometni leksikon*, Zagreb 2004. (<http://nogomet.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2704>)

⁸⁸ H. MACANOVIĆ, „Sport na zagrebačkom Sveučilištu“, 642–645.

⁸⁹ Rečenicu je navodno izrekao profesor fizike na početku predavanja u fakultetskoj dvorani 1933. godine. A. FELDMAN, „Prilog istraživanju historije ženskih organizacija“, 52.

doblju postaju sve učestalija pojava. Ova je „masovnost“, naravno, pružala određen prostor sigurnosti, podrške i umrežavanja, ali je također izazivala otpor među akademskim krugovima i podijeljene reakcije javnosti. One postaju društvena grupa kojoj se pripisuje određen kolektivni identitet izgrađen na sprezi binarne opozicije samopercepcije i percepcije, odnosno pitanja: „tko smo mi“ (percepcija samih studentica) i „tko su one“ (percepcija javnosti).

Polaznice sveučilišne naobrazbe ne uklapaju se više u stare stereotype o obrazovanoj i zaposlenoj ženi. Lik studentice postaje utjelovljenje moderne žene novoga doba. One nisu „sufražetkinje, sa muškim ogrtačem, niskim petama i cvikerom na nosu“, već „sasma ozbiljne“ studentice kojima „ne smeta ni malo da i dalje bude dama“⁹⁰, ističe se u jednom članku u *Ženskom svetu*. U intervjuu s beogradskom dobitnicom svetosavske nagrade za rad iz područja prava prvenstveno se ističe njezina modernost. Ona je „novi tip“ žene, „preduzimljive, smele, sposobne, kojoj polazi za rukom da očuva dvojstvo...“ te iako se pokazala kao uspješna studentica, nije prestala biti „zanimljiva, moderna dama koja časka o svemu, samo ne o svojim pravnim studijima, niti o prakticiranju u kancelariji poznatog advokata.“⁹¹ No, iako je ova slika imala pozitivne konotacije i težila osporavanju predodžbe da studentice i poslovne žene ulaze u muški prostor i time odbacuju svoju ženstvenost, sekssepil i mogućnost osnivanja obiteljskog života, upravo je „modernost“ studentica izazivala najviše zabrinutosti u javnosti.

Studentice su zauzele društveni položaj između djevojke i udane žene. Ona uživa slobodu supruga u kretanju javnim prostorom, bez nadzora se kreće u miješanom, štoviše, muškom društvu i upravo zato njezin „moral“ postaje upitan. U tom kontekstu činjenica da inzistiraju na svojoj ženstvenosti nije bila nimalo umirujuća i u javnosti se počinje javljati slika studentice kao žene koja prakticira seksualnu slobodu. „U njihovim toaletama, držanju pogledima, ne vidim doli izazivanja seksusa u muškarcu. Jednima i drugima je deviza: Uživati i samo uživati“, tuži se jedna studentica u *Jugoslavenskoj ženi*⁹² te zgroženo opisuje odnose svojih kolega i kolegica. Prema njezinu iskustvu, muškarci su „životinje“, predatori koji raznim trikovima osvajaju kolegice, a nakon „intimnih odnošaja, zasitili bi se ubrzo, a on bi preporučivao i ustupio svoju kolegicu svome prijatelju.“⁹³ Djevojke u tekstu u početku su sramežljive, ali onda popuštaju pred argumentom da je kreporno ponašanje provincijalno i nemoderno. Ovi odnosi, prema njezinu mišljenju, prvenstveno štete studenticama koje gube poštovanje svojih kolega i javnosti te kao takve ne mogu na sebe preuzeti ulogu lučonoša novih društvenih i feminističkih kretanja. Više od desetljeća kasnije izlazi članak u *Našoj ženi* koji se na neki način nadovezuje na ovaj stav ističući da „nalickane“ obrazovane žene ruše ugled svoje profesije jer ne može „se učiteljica oblačiti kao dama iz polusvijeta ni studentkinja se ponašati kao dama iz bara.“⁹⁴ Svojevrsnu obranu studentica preuzeo je na

⁹⁰ *Žena i svet*, 3/1929., 11. Preuzeto iz: Stanislava BARIĆ, „Žena i svet (1925–1941) između moderne i nove žene: ambivalencija ilustriranog ženskog (modnog) magazina“, *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture*, 4/2014., br. 4. (<http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/zena-i-svet-1925-1941-izmedju-moderne-i-nove-zene-ambivalencija-ilustriranog-zenskog-modnog-magazina>)

⁹¹ „Moderna devojka, pravnik i književnik“, *Ženski svet*, 1/1930., br. 4, 10.

⁹² „Kolegicama studenticama“, *Jugoslavenska žena*, 3/1919., br. 7, 343.

⁹³ *Isto*.

⁹⁴ „Žena i njega tijela“, *Naša žena*, 1/1935., br. 27.

sebe *Ženski pokret* koji počinje tvrdnjom da se često govori o „nemoralu današnje omladine..., a specijalno studentkinja“, no u daljnjem tekstu ne pokušava opovrgnuti te tvrdnje, nego traži dublje društvene uzroke promjena ponašanja žena.⁹⁵

Predrasude nisu mimoišle akademsku okolinu. Velik broj polaznica pojedinih fakulteta izazivao je otpor među etabliranim strukturama. Iz sjećanja studentica zabilježenih u tekstu Andree Feldman izviru brojna negativna iskustva s profesorima i kolegama. Tako se studentica fizike i matematike prisjeća neugodnog trenutka na jednom predavanju: „Ja sam studirala fiziku. I nas je te 1933. godine došlo na fakultet puno žena, to je bila najteža grupa na Filozofskom fakultetu. I došao je profesor teoretske fizike i rekao ‘Ja neću početi predavanje dok pola žena ne ode.’ Doživjeti takvu stvar!“. Studentica psihologije i romanistike se s ogorčenjem sjeća kako je svoj studij i nastavu financijski potpomogala, ali joj to nije donijelo poštovanje okoline. „Pa ja sam četiri godine tamo studirala. Takav sarkazam, ironija. To je bilo strašno neugodno. Ja sam dobro osjetila jer sam tamo kupovala čaše i boce za eksperimente, a onda su me uvijek vrijeđali (...) Akademski obrazovani muškarci su se s nama izrugivali (...)“⁹⁶. Zanimljivo je da se oba ova sjećanja vežu uz Filozofski fakultet koji je tih godina već upisivao izuzetno velik broj žena. Otpori na akademskoj razini i u javnosti bili su svojevrsna strategija postavljanja nevidljivih granica ženskog obrazovanja. Studentice se podsjećalo da se nalaze na novoosvojenom prostoru te da samom svojom prisutnošću na fakultetu narušavaju uobičajeni poredak. Iako se u ovom konkretnom slučaju bivša studentica sjeća svog prkosa i odgovora profesoru: „Vidjet ćete kada dođemo na ispit!“⁹⁷, lako se može pretpostaviti da su negativne poruke na koje su studentice svakodnevno nailazile obeshrabrivale ambicioznije planove i želju za nastavkom akademske naobrazbe.

6. NA GRANICI AMBICIJE – AKADEMSKI USPJESI I GRANICE

„Opadanje je (...) kod ženskih slušača znatnije nego kod muških“, zaključio je Andrija Štampar u svojoj analizi studenata upisanih 1939./1940. godine.⁹⁸ Brojni studenti i studentice nisu završavali studije, a dio njih niti godinu. U ljetnom semestru obično bi se upisalo oko deset posto studenata manje nego u zimskom. Odustajali su i studenti i studentice, ali se trendovi i omjer razlikuju u dvadesetim i tridesetim godinama. Dok su dvadesetih godina oba spola odustajala u istom postotku (oko 8%), tijekom tridesetih godina opada odljev studenata (na 5 – 8%), a raste odljev studentica (na 8 – 14%). Osobito velik broj odustao je 1932. godine.⁹⁹ Ovu promjenu ponovno možemo povezati s različitim posljedicama ekonomske krize na obrazovne mogućnosti djevojaka i mladića.

⁹⁵ „Ženska omladina i moral“, *Ženski pokret*, 16/1935., br. 3–4, 60–61.

⁹⁶ A. FELDMAN, „Prilog istraživanju historije ženskih organizacija“, 52.

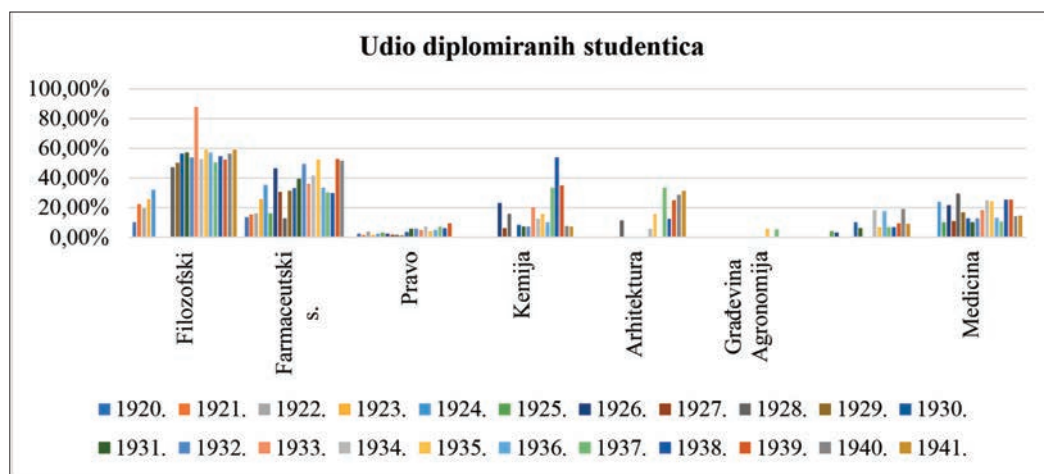
⁹⁷ *Isto*.

⁹⁸ A. ŠTAMPAR, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 15.

⁹⁹ *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 11; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 44; *Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu*, 40.

Ideja da žene upisuju, ali ne završavaju studij mučila je i Ljiljanu Turkalj Šarić prilikom sastavljanja statistike zagrebačkih studentica 1935. godine. Stoga je u analizu povremeno uključivala ne samo broj i omjer diplomiranih studentica i studenata nego je i uspoređivala njihove ocjene i uspjeh na završnom ispitu.¹⁰⁰ Zaključci do kojih je došla uglavnom se podudaraju s rezultatima analize podataka iz *Spomenice* iz 1969. godine. Studentice su bile jednako (ne)uspješne u stjecanju diplome kao i njihove kolege. Studiralo se dugo i velik dio studenata i studentica nikada nije završio studije, djelomice zato što su završni ispiti na pojedinim fakultetima bili izrazito skupi. Uspoređi li se udio diplomiranih studentica u ukupnoj studentskoj populaciji prema fakultetima, vidljivo je da izrazito varira, ali uglavnom prati trendove porasta udjela broja studentica na pojedinom fakultetu. Na kemiji i arhitekturi bile su čak učinkovitije od kolega, dok su studentice prava bile manje uspješne (Grafikon 12.).

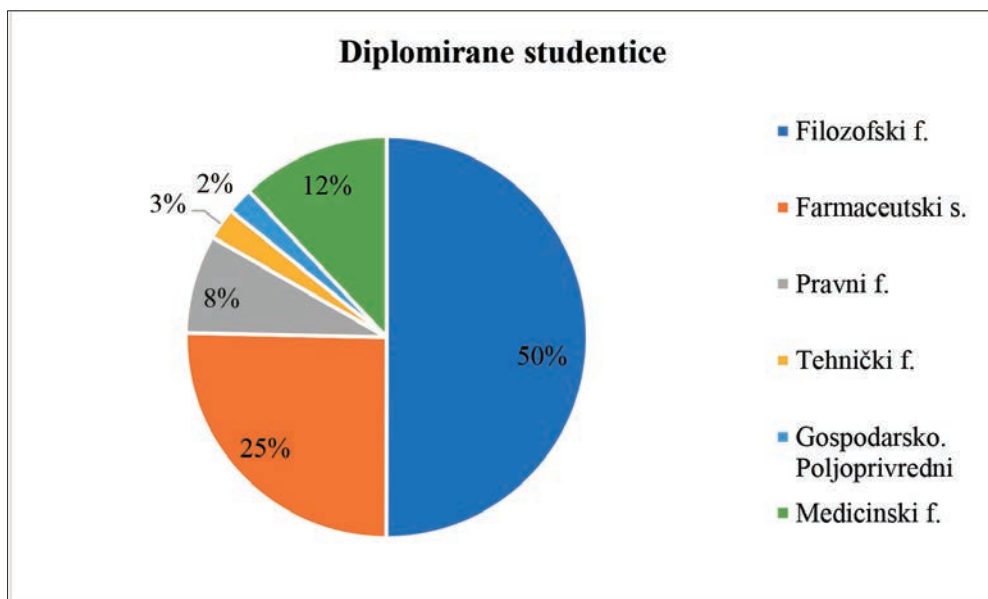
Grafikon 12. Udio diplomiranih studentica u ukupnom broju diplomiranih studenata po fakultetima¹⁰¹

Tijekom dvadeset jedne godine na Zagrebačkom sveučilištu diplomiralo je ukupno 1.979 žena. Oko polovine tih diploma obranjeno je na Filozofskom fakultetu, a još dodatna četvrtina otpada na Farmaceutski studij. Uzme li se u obzir da je on tada također pripadao Filozofskom fakultetu, može se zaključiti da je 75% diplomiranih studentica dolazilo s Filozofskog fakulteta. Ostatak je podijeljen na studije koji su im se otvorili nakon Prvog svjetskog rata. Pri tome ih je najviše diplomiralo medicinu, a studentice prava su, s obzirom na njihov broj, bile najmanje uspješne (Grafikon 13.).

¹⁰⁰ IAB, UOOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena po fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri u Zagrebu i savskoj banovini“, kut. 4.

¹⁰¹ *Spomenica*, sv. II., 417–513.

Grafikon 13. Diplomirane studentice prema fakultetima¹⁰²

Na Zagrebačkom sveučilištu od 1920. godine postoji kraljevska „svetosavska“ nagrada koja je donosila akademski prestiž, ali i financijski dobitak. Novčani iznos osiguravala je kraljevska riznica, a izbor nagrađenih radova provodilo je Sveučilište koje je za to u prvo vrijeme dobivalo četiri tisuća dinara godišnje, a od 1924. godine iznos se povećao te je od tada svaki fakultet mogao računati na dvije tisuće dinara¹⁰³. U razdoblju od 1920. do 1938. Zagrebačko sveučilište podijelilo je ukupno sto dvadeset jednu nagradu, a samo ih je deset stiglo u ruke studentica.¹⁰⁴ Nagrađeno je ukupno šest radova studentica Filozofskog fakulteta (od toga jedan iz fizike), po jednu nagradu dobile su studentice veterine, medicine i arhitekture, a nagrađena je i jedna studentica prava (kao treća potpisana na radu). Uzme li se u obzir da su radovi bili šifrirani te da se nije znao njihov autor ili autorica, mora se zaključiti da je malen broj dobivenih nagrada vjerojatno posljedica slabog interesa među djevojkama da sudjeluju u natječaju.

Samo su se pojedine žene odlučile na stjecanje doktorata. U to je vrijeme postojalo više vrsta doktorata: stručni doktorat na Medicinskom fakultetu praktički se dobivao završetkom studija, na Pravnom fakultetu titula doktora stjecala se nakon polaganja tri „rigoroze“, a na ostalim fakultetima stjecao se doktorat znanosti na osnovi napisane i obranjene teze.¹⁰⁵ Prema podacima u *Spomenuci* iz 1979. godine, u proučavanom razdoblju doktorirale su šez-

¹⁰² Isto.

¹⁰³ *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 231–232.

¹⁰⁴ *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 95, 139, 210, 387, 791; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 47–48; *Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu*, 111, 159, 194, 229, 276, 307.

¹⁰⁵ DAVOR DELIĆ i SLAVKO GOLDSTEIN (ur.), *Sveučilište u Zagrebu*, Zagreb 1979., 60. (http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Sveuciliste_u_Zagrebu.pdf)

deset tri žene, od čega je trideset devet položilo rigorozu na pravu, a dvadeset tri obranile su disertaciju na Filozofskom fakultetu.¹⁰⁶

Malen broj doktorica znanosti i nagrađenih studentica opisuje nevidljivu granicu ženskog obrazovanja. Djevojke su mogle studirati i stjecati zvanja, ali se od njih nije očekivalo da pritom budu akademski ambiciozne i kompetitivne. Uostalom, koji bi bio smisao? Sveučilišna zajednica pokazivala je otpor prema zapošljavanju žena. Na Zagrebačkom sveučilištu je 1938./1939. godine radilo šesnaest nastavnica,¹⁰⁷ no niti jedna od njih nije dosegla veći stupanj znanstveno-nastavnog zvanja.

7. NASTAVNICE ZAGREBAČKOG SVEUČILIŠTA

Nastavno se osoblje tada dijelilo na redovite i izvanredne profesore, docente, asistente, lektore, učitelje vještina (stenografije, knjigovodstva itd.), honorarne profesore i honorarne nastavnike. Položaj redovitog docenta bio je novina uvezena s beogradskog Univerziteta. Docentom je mogla postati osoba koja je prije najmanje tri godine doktorirala te objavila određen broj radova. Asistenti su se dijelili na stalne, volontere i dnevničare, a samo su prvi bili zaposlenici fakulteta. Nije postojala obveza napredovanja, dapače, nova radna mjesta teško su se dobivala te su ovisila o odobrenim kreditima Ministarstva i podršci akademske sredine. Stoga su nastavnici i nastavnice mogli provesti čitavu karijeru u istom statusu, s time da su docenti i asistenti morali prolaziti kroz reizbor svakih pet, odnosno tri godine.¹⁰⁸

Najviši znanstveno-nastavni uspjeh u Kraljevini Jugoslaviji postigla je Ksenija Atanasijević koja je 1924. godine dobila mjesto docentice na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Njezin je primjer izazvao silan interes u ženskim glasilima i udrugama toga vremena, ali i pozornost javnosti. Uspješna akademska karijera jedne žene bila je neminovno popraćena nizom spekulacija i „šuškanja“ o navodnim ljubavnim odnosima s kolegama i mentorom. Otpor prema njezinu radu dosegnuo je vrhunac sredinom tridesetih, slučajno ili ne, u vrijeme najžešćeg napada na zaposlene udane žene. Tada je je bila optužena za plagijat, a čitav je slučaj poprimio obilježja javnog skandala, nakon čega je dala ostavku i zaposlila se u Ministarstvu prosvjete.¹⁰⁹ Ovaj usamljeni slučaj akademskog uspjeha i neuspjeha jedne žene istovremeno je definirao nadu i upozorenje ostalim studenticama koje su gajile aspiracije prema karijeri na sveučilišnim institucijama.

Zaposlenice Zagrebačkog sveučilišta postizale su znatno skromnije uspjehe. U popisima osoblja kontinuirano se javljaju ženska imena kao bibliotekarske pomoćnice ili pomoćnice lektora na Filozofskom fakultetu¹¹⁰ te crtačice, laborantice, pisarice i manipulantice na

¹⁰⁶ *Spomenica*, sv. II., 417–513.

¹⁰⁷ *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Beograd 1989., 368.

¹⁰⁸ H. SIROTKOVIĆ, „Sveučilište između dva rata“, 142–144.

¹⁰⁹ O Kseniji Atanasijević v. Ljiljana VULETIĆ, *Život i misao Ksenije Atanasijević*, Beograd 2005.; IAB, UUUŽ, 1935./74, 1935./81, kut. 3.

¹¹⁰ Prva pomoćna lektorica Henriette Coutant zaposlena je 1932. godine.

Medicinskom fakultetu.¹¹¹ Asistentica je bilo malo jer su i asistenti bili rijetki. Kresanje budžeta iz 1927. godine najviše se odrazilo upravo na položaj asistenta i podvornika te su brojni izgubili posao¹¹². Od tada su se odobravalas asistentska mjesta samo na studijima koji su uključivali rad u laboratoriju. Asistentice su se stoga zapošljavale na Medicinskom i Tehničkom fakultetu. Uvjeti su bili dosta nepovoljni. Karijeru bi započele kao volonterke ili dnevničarke te čekale mogućnost da im se otvori stalno radno mjesto. Nakon toga trebalo je položiti državni ispit za asistenta i obnovljati svoj status svake tri godine, bez realne šanse za napredovanjem. U izvještaju o „ženama u zvanju“ u Zagrebu stoji da diplomirane kemičarke, koje se odluče zaposliti kao asistentice, obično provedu nekoliko godina na fakultetu, a onda odustanu te pokušaju ostvariti karijeru na drugim mjestima. No, bilo je očito i upornih žena koje su strpljivo čekale svoju priliku. Tako je Vjera Marjanović postigla status asistentice kemijsko-inženjerskog smjera Tehničkog fakulteta 1926. godine, doktorirala je dvije godine kasnije, a onda gotovo dvadeset godina čekala i dočekala docenturu. Blaženka Peić je, pak, obavljala posao asistentice Medicinskog fakulteta od 1925. godine te je nakon sedamnaest godina postala prva docentica u Hrvatskoj (1942.). No, kako su nakon rata poništeni svi izbori provedeni za vrijeme NDH, vraćena je u status asistentice te je ponovno izabrana za docenticu tek 1954. godine. Nakon toga prati relativno brzu liniju napredovanja, da bi 1966. godine postala dekanica Veterinarskog fakulteta.¹¹³ Najviši nastavnički status na Zagrebačkom sveučilištu u međuratnom razdoblju dosegla je Elza Kučera, jedna od prvih zagrebačkih studentica i doktorandica Sveučilišta u Zürichu. Ona je pune dvadeset dvije godine (1920. – 1942.) obavljala posao zamjenice ravnateljice Sveučilišne knjižnice u Zagrebu te se uz to nastavila baviti strukom koju je završila. Organizirala je filozofske kolokvije, sudjelovala u pokretanju *Revije za psihologiju i filozofiju*, a u svom stanu imala je laboratorij za eksperimentalnu psihologiju. Tijekom tridesetih godina radila je kao honorarna nastavnica na Katedri za eksperimentalnu psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Honorarni nastavnici održavali su nastavu umjesto docenata te su za to dobivali prilično neredovitu novčanu naknadu.¹¹⁴

8. ZAKLJUČAK

Međuratno je razdoblje vrijeme novih mogućnosti studiranja za žene i period kada studentice Zagrebačkog sveučilišta prelaze iz pojedinih slučajeva u jasnije definiranu grupu. Odluka o studiranju ovisila je o brojnim faktorima – mnogi od njih na jednak su način utjecali na studente i studentice, ali djevojke su ipak u nekim segmentima imale različite perspektive. One se prilikom odabira fakulteta vode drugačijom računicom te su morale razmišljati o prihvatljivosti i propusnosti struke za žene. Iako je broj žena na Sveučilištu rastao,

¹¹¹ *Univerziteteske vlasti, osoblje, ustanove i red kolegija u Univerzitetu Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, Zagreb 1930. – 1933., *passim*.

¹¹² *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 3–6.

¹¹³ R. FRANZ-ŠTERN, „Žene na Sveučilištu u Zagrebu“, 32–34.

¹¹⁴ *Isto*; „Elza Kučera“, *Hrvatska enciklopedija* (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34407>).

njihov je izbor sve do polovine tridesetih godina najčešće vezan uz studije koji su već tradicionalno bili otvoreni ženama. Očekivano, važna prekretnica čitavog razdoblja jest ekonomska kriza tridesetih godina. Ona je zaustavila rast broja ukupne studentske populacije, osobito ženske. Neočekivano, upravo u to vrijeme dolazi do promjena u strukturi studentica. Žene su se tijekom tridesetih godina hrabrije odlučivale na upis u tradicionalno „muške“ fakultete kao što su Medicinski, Pravni ili Poljoprivredno-šumarski fakultet. Teško je reći je li to bila posljedica činjenice da su ovi studiji tada već čitavo desetljeće primali žene, promjene prioriteta i strategija prilikom odabira studija uzrokovanih nesigurnim ekonomskim prilikama ili možda čak kombinacije tih dvaju faktora.

Nadalje, veću ulogu u njihovu studiranju odigrali su socijalni i ekonomski status, regionalna pripadnost, odnosno blizina Sveučilišnom centru te podrška obitelji i okoline. Prosječno gledajući, studentice su bile nešto manje socijalno ugrožene od svojih kolega iz jednostavnog razloga što su češće dolazile iz stabilnijih obitelji. Manje su se hranile u menzama, rjeđe su stanovale u domovima i više se oslanjale na financijsku podršku obitelji. Ipak, one se aktivno uključuju u društveni studentski život. Vrijeme studiranja obećavalo je sasvim nove konture slobode za žene, a ta je novostečena sloboda bila bremenita pozitivnim i negativnim imaginarijem.

Nove mogućnosti nisu dolazile bez ograničenja. Akademske i poslovne sredine nizom strategija odašiljale su poruku o „staklenom stropu“ ženskih ambicija. Ironija i ismijavanje u fakultetskim dvoranama, prešutan negativan stav prema zapošljavanju žena ili otvoreno artikulirana rodna diskriminacija u oglasima za posao ili čak zakonskim aktima odigrali su važnu ulogu u upozoravanju žena na granice njihovih mogućnosti. Sudeći prema malom broju nagrađenih studentica, doktorica znanosti i zaposlenica na fakultetu, veći dio studentica razumio je i prihvatio poruku.

Studentice u međuratnom razdoblju nisu „osvojile“ Zagrebačko sveučilište, ali jesu pojedine fakultete i studije te su svakako promijenile imidž ukupne studentske populacije i očekivanja budućih generacija. Do kraja Drugog svjetskog rata nije postojao niti jedan studij (uključujući i Bogoslovni fakultet) koji među svojim redovima nije imao upisane žene.

WOMEN AT THE UNIVERSITY OF ZAGREB IN THE INTER-WAR PERIOD

Summary: This paper focuses on the women students at the University of Zagreb in the inter-war period, examining their number and share in the total number of students, their distribution across schools and faculties, their social and regional backgrounds, their grades, as well as their social lives and how perception in the general public. The results are then placed in the wider context of the development of the University, the social and political changes of the time and specific issues related to gender. The entirety of the University of Zagreb started accepting women as students immediately after World War I, resulting in the rapid rise in the number of women enrolled at the

university. At the beginning of the inter-war period, there were approximately two hundred women studying there, comprising about 7%, of the student body. This number became five times larger by the end of that period, when women were making up 20% of all students. In their choice of major, women also had to consider the social acceptability of their future careers, thus mainly opting for those majors which usually led to a job in the public sector. Humanities and Pharmacy were the most popular choices, especially during the 1920s, so by the end of that period, 50% of all students studying there were women. They were followed closely by Law and Medicine, with other options being far less popular. The women's financial and social status also played a part, as well as their places of origin. Thus, the students largely came from stable households and places near Zagreb and the University. Women also participated in social life at the University, forming different women's associations and participating in sporting events. Studying allowed them to move and socialize more freely, which was not always looked upon kindly by the general public. Although women students were equally successful in completing their degrees as their male counterparts, a very small percentage of them went on to pursue careers in science or obtain a doctorate. Moreover, virtually no women found employment at university. This shows that, although the inter-war period opened new opportunities for women, they were still hindered by the glass ceiling.

Key words: female students, Zagreb, University, the inter-war period, women's history, the history of education

Izvori

Istorijski arhiv Beograda (IAB), fond Udruga univerzitetski obrazovanih žena (UOŽ).

Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu za školske godine 1933/34-1938/39, Zagreb 1940.

Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1924/25-1928/29, Zagreb 1929.

Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1929/30-1932/33, Zagreb 1933.

Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak, Beograd 1989.

Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu (ur. Jaroslav Šidak), sv. I.–II., Zagreb 1969.

Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924. Spomenica akademičkog senata, Zagreb 1925.

Andrija ŠTAMPAR, „Razvitak socijalne i zdravstvene zaštite visokoškolaca“, *Liječnički vjesnik*, 63/1941., 105–108.

Andrija ŠTAMPAR, *Socijalna i zdravstvena zaštita slušača*, Zagreb 1940.

Univerzitetske vlasti, osoblje, ustanove i red kolegija u Univerzitetu Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu, Zagreb 1930. – 1933.

Zbornik zakona i naredba valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, 14/1918., br. 24, 421–430.

Alma mater

Alma mater Croatica

Jugoslavenska žena

Naša žena

Ženski pokret

Ženski svet

Literatura

- Damir AGIČIĆ, „Klub studenata povijesti Sveučilišta u Zagrebu (1925-41)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 25/1992., 249–262.
- Stanislava BARIĆ, „Žena i svet (1925–1941) između moderne i nove žene: ambivalencija ilustrovanog ženskog (modnog) magazina“, *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture*, 4/2014., br. 4. (<http://www.knjizensvo.rs/sr-lat/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/zena-i-svet-1925-1941-izmedju-moderne-i-nove-zene-ambivalencija-ilustrovanog-zenskog-modnog-magazina>)
- Davor DELIĆ i Slavko GOLDSTEIN (ur.), *Sveučilište u Zagrebu*, Zagreb 1979. (http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Sveuciliste_u_Zagrebu.pdf)
- Andrea FELDMAN, „Prilog istraživanju historije ženskih organizacija – Udruženje univerzitetski obrazovanih žena“, *Žena*, 44/1986., br. 2–3, 49–55.
- Ranka FRANZ-ŠTERN, „Žene na Sveučilištu u Zagrebu – od prvih studentica i nastavnica do danas“, *Sveučilišni vjesnik*, 48/2002., br. 1–4, 31–33.
- Hrvatska enciklopedija*, Zagreb 1999. – 2009. (<http://www.lzmk.hr/izdanja/enciklopedije/62-hrvatska-enciklopedija>)
- Suzana LEČEK, „Sumnjivi useljenici: Bugari u Zagrebu 1936. godine“, u: *Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik* (ur. Damir Karbić i Tihana Luetić), Zagreb 2013., 257–273.
- Tihana LUETIĆ, „Pa, mora i to biti! – ‘sveučilištarka’ i prva ‘Domagojka’ Božena Kralj“, *Croatiana Christiana Periodica*, 38/2014., br. 73, 127–143.
- Tihana LUETIĆ, „Počeci visokoškolskog obrazovanja za žene u Hrvatskoj i usporedba sa stanjem u susjednim zemljama“, *Historijski zbornik*, 59/2006., 61–68.
- Tihana LUETIĆ, „Prve studentice Mudroslovnog fakulteta Kr. sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu“, *Povijesni prilozi*, 21/2002., br. 22, 167–208.
- Tihana LUETIĆ, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914). Društveni život, svakodnevica, kultura, politika*, Zagreb 2012.
- Hrvoje MACANOVIĆ, „Sport na zagrebačkom Sveučilištu“, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* (ur. Jaroslav Šidak), sv. I., Zagreb 1969., 637–651. (http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Spomenica/prvi_dio/0637_SportNaZagrebackomSveucilistu.pdf)
- Nogometni leksikon*, Zagreb 2004. (<http://nogomet.lzmk.hr/>)
- Ida OGRAJŠEK GORENJAK, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb 2014.
- Deborah SIMONTON, *Women in European Culture and Society: Gender, Skill and Identity from 1700*, Abingdon 2010.
- Hodimir SIROTKOVIĆ, „Sveučilište između dva rata (1918-1941)“, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* (ur. Jaroslav Šidak), sv. I., Zagreb 1969., 125–173. (www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Spomenica/prvi_dio/0125_SveucilisteIzmeđuDvaRata.pdf)
- Zora STEIMAN, „Bilješke o izvorima podataka i objašnjenja“, *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* (ur. Jaroslav Šidak), sv. II., Zagreb 1969., 417–419. (http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Spomenica/drugi_dio/1415_StatistickiPodaci.pdf)
- Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, *Industrija Hrvatske 1918.-1945.*, Zagreb 2005.
- Ljiljana VULETIĆ, *Život i misao Ksenije Atanasijević*, Beograd 2005.

